

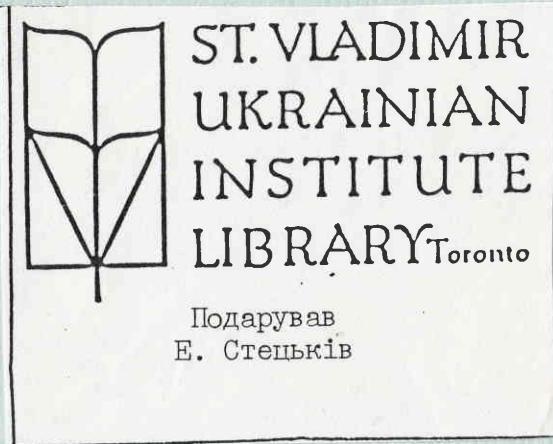
Юрій Горліс-Горський:

УВОРОЖОМУ ТА БОРІ

SVI
DK508.8
3
.H68
A38
1977

9394

Подарував
Е. Стецьків

ЮРІЙ ГОРЛІС-ГОРСЬКИЙ

СПОГАДИ

2-ге видання

- I. У ворожому таборі
II. В казематах ГПУ

ВИДАВНИЦТВО
„ГОВЕРЛЯ“ В НЬЮ-ЙОРКУ

“HOWERLA” PUBLISHERS
238 EAST 6th STREET NEW YORK, N.Y. 10003

ST. VLADIMIR INSTITUTE LIBRARY
620 SPADINA AVENUE
TORONTO, ONT. M5S 2H4

Юрчук

Перше видання з 1935
появилось у Львові.

Маленькій Любці Гадзевичівній
присвячує цю книжку —
„суйцю Юрчук“.

Спогади... На самоті, перебрати день за днем, рік за роком те, що вже збігло в минуле, відтворити в собі пережиті радощі й болі, пережити їх ще раз і ще раз... Болючу привабливість цього „заняття“ знає лише той — хто має що згадувати: хто любив і ненавидів всією душою, хто знає смак голоду й музику небезпеки, хто зустрічався на вузькій доріжці віч на віч із смертю, чув її віддих і... щасливо розминувшись — показав їй у слід „дулю“.

Пригадувати собі пережите, аналізувати помилки, почуття вдячності та жалю до людей і подій — це правдива приємність. Вона має ще й свою відміну. Це, коли пережите вкидається у друкарську машину і віддається до рук тисяч читачів у вигляді книжки. Тоді спогади із приватного інтимного життя, які у спогадах для себе стоять на першому пляні — відбігають на останній. Для суспільності вони не цікаві. У нас друкаються переважно спогади з минулової визвольної боротьби.

Хто пише про події та боротьбу за Збручем у роках 1919—20 — є у тому щасливому положенні, що може писати все. У відмінному положенні є той, хто має що написати про боротьбу в пізніші роки, про яку багато людей у нас думає,

що її не було. У тій боротьбі, жовто-блакитна кокарда і червона зоря — не завжди були ознакою переконань тих, хто ними декорувався. В її лябірінтах збігалися і перехрещувалися інтереси трьох, чотирьох, а часом і п'яти сил. Описувати подробиці з неї — не все ще нам можна і не все вже нам дозволяється.

Свої спогади з побуту на Україні в роках 1922—1932 — мушу починати фактично від 1924 року — часу моого останнього ув'язнення. З причин від мене незалежних.

Та щоб не ставити читача відразу перед затріснуті двері камери № 8 — накидаю декілька фрагментів з попередніх літ. А ще перед тим — оповім, як я почав уперше писати. Може скаже хто, що це нецікаве, що той факт — не має ніякого відношення до спогадів з боротьби... Коли ж спогади — це ланцюх у якому кожне кільце має своє місце. Незначна подія, зустріч — ломають часом життєвий шлях. Я знаю випадки, коли за годину сну, за побачення з дівчиною — люди платили життям, або життєва стежка їх, замість до Галичини — бігла у Сибір, Туркестан і навпаки. Колиб не той зошит — моя перша „літературна спроба“ — то можеб я і не мав чого цікавого згадати після 1923 року...

Було це у 1921 році. Видіставшись із Холодного Яру за кордон, я попав із табору до одного галицького міста. Яке місто, як і чому попав — це хіба не цікаво. Була там читальня „Просвіти“ що містилася в одному будинку з помешканням

отця пароха. Сходилися туди і молодь, і старші. Поважніші пани сідали звичайно круг стола і починали сперечатися про те, чия політика „правильніша“: чи диктатора Петрушевича — чи в. п. отамана Петлюри. Я у тих „дискусіях“ не дуже хався і волів присісти десь ближче до дівчат. Одного разу я сидів поруч дуже симпатичної панни. Бувають такі, про яких на Чигиринщині кажуть: дівчина — хоч до рани прикладай! Говорили ми з нею різні ченіні дурниці, які звичайно говоряться при першому знайомстві. Здається, найцікавіше, що я їй сказав, це те, що у мене в лівому боці сидить ворожа куля, яка мені часом докучає та що я хочу її позбутися. Але куля попала у бік під час боротьби, а панну Славцю дуже цікавила візвольна боротьба.

— Конче мусите мені щось багато-багато оповісти! Про війну, про Холодний Яр...

Я дивився у її добре розумні очі і мені так захотілося оповісти їй, але не про війну, а про те, чому у мене, в двадцять два роки, засіялися в чуприні сиві волосини, які я соромливо вискубував перед дзеркалом. За хотілося оповісти їй про дівчину з Холодного Яру... Та ми бачилися так рідко! Тай чи можна „багато-багато“ оповісти у читальні?! Я приходив туди, коли знов, що вона там буде. Дивився в її очі і говорив зовсім не те, що хотів. Збіг місяць, другий... У дні й вечорі, коли її не бачив — блукав по опустілому вже після війни офицерському павільоні військового шпиталя і... мріяв. Операцію, як міг відтягував, бо... тоді мусів би її

довго не бачити. Куля, неначе розумний приятель — перестала докучати.

Одного вечора, коли мій сусід — грубезний капітан від артилерії, кінчав може п'ятнадцяту катку листа до своєї коханої — мені впала в голову „геніяльна“ ідея. Я не маю нагоди оповісти Славці те, що хочеться... Але ж я те все можу описати, як описано у повісті про Костку, що лежить на моїм столику.

За декілька вечорів, моя „повість“ про Холодний Яр і Галю — була написана. До речі, страшно по дурному. Склалося так, що я сам перечитав її Славці у гуртку мілих, дружньо настроєних людей. Коли скінчив — її тепла слізоза упала мені на руку. Коли відпроваджував її до дому — по дорозі сказав їй „ти“. Вона відповіла тим самим. На прощання поцілував пальці.

Після того ми зустрічалися, ходили на прогулки, часом говорили, часом мовчали, я ніколи не поцілував її, але, на правду, і так був щасливий коло неї. Одного разу вона запитала мене — які я маю пляни на життя? Я потиснув плечима. Життя гарне несподіванками. Чи варто будувати пляни, які ніколи не здійснюються?! Вона теж потиснула плечими.

— Не розумію, як чоловік може жити без пляну на майбутнє...

У отця-пароха була донечка — цяна Любця... Вона лічилася п'ять весен, але була така мудра, якби мала їх десять. Ми з нею були великими приятелями. Сідали в куточку на отамані і оповідали одне одному казочки. Вона ті, що її читала з кни-

жечок мамця, а я ті, що колись оповідала мені стара няня. Найбільшою „сatisfакцією“ було для неї, коли я починав юповідати казку, яку вона вже чула. Тоді вона говорила зо мною таким тоном, якби п'ять літ мав я, а не вона. Коли я приходив — вона вилазила до мене на коліна і питала скільки та яких я приніс цукорків. Я виймав цукорки і витирав їй хусточкою під носиком. Тоді вона мене цілуvala. За маленький цукорок — один раз, за більший — два, за чеколядку — три рази. Часом, під настрій — цілуvala „гратісово“, але рахунку тоді вже не велося.

Одного дня, коли я вже постановив лягати під хірургічний ніж, бо відтягувати операцію — вже „не випадало“ — одержав поручений лист. Декілька слів накиданих знайомим характером письма: „Приїжджай, як найскорше. Поїдеш на Україну“.

Коли пращалися із Славцею — вона була сумна.

— Я не можу тебе стримувати... Але пиши до мене при кожній змозі. Я буду неспокійна...

Мені хотілося на пращання притиснути її до грудей, притиснути свої уста до її уст, та... обійшлося без „сентиментів“.

У вагоні думав про неї. З кожним віdstуканим колесами кілометром — вона ставала для мене близчою і дорожчою. Коли нас розділили сотні кілометрів, я гостро відчув, як заповнена нею вся моя душа. Думка про те, що я її більше не побачу, була такою несамовитою, що навіть не приходила мені в голову.

Травень 1922 року... В одній із кімнат невеликого будинку на краю Києва зібралося нас чотиринацять. Вікна були щільно позавішувані простиralами і різними принаджностями жіночого туалету. Сиділи всі — де і як кому подобалося. Господиня хати — дівчина з „задньористими“ чорними очима і комсомольською зіркою на блузці — сиділа на купі книжок коло ліжка. Її товаришка — студентка музичного інституту — сиділа на підлозі поклавши голову на її коліна. На ліжку сидів той, до кого зверталися очі нас всіх. Дивлючись на нього, важко було відгадати: чи він мав за плечима сорок пережитих років, чи — шістдесят. Чуприну мав сиву до останньої волосини. На чолі й обличчі мав зморшки, які здавалося були глибоко вирізані різцем на попелясто-жовтій пергаментової шкірі. Був неможливо худий. Мав тонкі шляхотні риси і повні юнацького блеску живі очі. Його голос, рухи — були пориваюче молодими. Обличчя його говорило, що він на своєму віку багато дечого бачив і пережив. Перед ним не можна було критися з думками й настроями. В ньому було щось, що приваблювало і примушувало коритися його волі. Я його знов під трьома прізвищами та ні одно із них не було правдивим. Для нас його незмінне правдиве прізвище бреніло: „начальник“. Два місяці тому назад, большевицький губсуд в Одесі засудив його на кару смерти за організацію підпольних осередків української боротьби з червоно-московськими окупантами. Шість тижнів тому — верховний суд вирок затвердив, і ввечері, ГПУ — зібрало його із тюрми на розстріл до свого лъюху.

Одеські чекісти мали такий „звичай“: смертникові зв'язували руки і ноги, клали його на дно авта і по-клавши на нього ноги вигідно розсідалися самі на сидінні. Іхали весело розмовляючи, гопахуючи папіросами, якби проїжджалися от так собі... для приемності.

Те, що „начальник“ не сидів між катами, а лежав на дні — облекшило роботу його вірним товаришам. Коли авто на повороті однієї з глухіших вулиць зменчило хід — десять куль із „Мавзера“ в мотор — спинило його. Одночасно тридцять куль ще із трьох автоматів — подіравили шофера і трьох чекістів. Підготовлений зарані візник щасливо завіз до своїх людей в німецькій колонії і сьогодні „начальник“ говорив з нами.

.... „Червона Москва налагоджує з сусіднimi державами мирні відносини і по приятельськи підготовляє у них большевицькі революції... На чому скінчиться ця гра — передбачувати сьогодні важко. Наша збройна боротьба наразі вже скінчилася. Наша армія, півроку тому назад, дала свій останній бій під Базаром і як збройна сила перестала фактично існувати. Історичний мент, коли ми мали широку нагоду стати державою — ми ганебно прогавили. Внутрішні повстання ворог заінчують вже ліквідувати. Тай без цього час припинить вже це безглуздя. В повстаннях в різний час і в різних місцях, загинуло стільки людей, що колиби два роки тому назад ми мали їх всіх в армії — то сьогодні ми панували би над Москвою.

Доба лицарських вчинків із зброєю в руках минула. Тепер, українець, який хоче прислужитися

майбутньому своєї нації — мусить іти на чорну роботу: готовити підвалини і матеріял для нового зrivу. Майбутню нагоду створення власної держави — не смімо зустріти так непідготовленими, як зустріли минулу. Не буду вам говорити про керівників-вождів, — історія їх вчить хоч дорого каже собі за те платити, а зрештою може й правда те, що народи мають таких вождів — на яких собі заслуговують. Але ми мусимо працювати над тим, щоб зробити свій нарід наскрізь національно свідомим, здібним до організованої боротьби. Не знаємо, коли знову проб'є „дванадцята година“, чи ще для нас, чи вже для тих, що ростуть. Коли всі міліони українців стануть дійсно-українцями, коли кожний селянин зрозуміє „тезу“ — Москва — Україна, — ми не будемо чекати від історії „дарунку“. Ми видерем у неї те, що нам належиться. За кінець 1919 року, 1920-й, 21-й і початок цього — в поширюванні національної свідомості багато допоміг нам — сам ворог. Як вам відомо, наша українська інтелігенція на службу до ворога, за рідкими винятками, не пішла, як не пішла в належній кількості й до свого війська. Її розстрілювали до останнього часу тисячами, одних за те, що по невчасі кинулися до національної боротьби — інших за те, що сиділи в хаті і показували ворогов дулю в кишені. Державний апарат склався переважно із москалів та жидів. Їх „національна політика“ плюс економічна політика воєнного комунізму — проптерла очі не одному селянинові, який, коли треба було — не йшов битися з москалями бо... їх „одна вош на австрійському фронті куса-

ла“. Прозрівши, він йшов на безглазде повстання і гинув у ньому. Тоді він оглядався і оглядається ще за своєю армією, щоб іти в її ряди боротися за власну державу. Та ця карта для нас вже передерта і кинута під стіл. Мусимо витягнати для гри інші.

Ми маємо проти себе ворога з „жидівською головою“, який намагається тепер „віправити“ свої „помилки“. З запровадженням нової економічної політики большевики стали запроваджувати нову національну політику. У червні минулого року відбувся з'їзд політичної управи української округи. Начальник „ПУокра“ Дегтярьов — виголосив на ньому промову, яка в скорому після того часі — лягла в основу нових „методів“ ворога. Я зараз перечитаю вам уривки з неї.

„Начальник“ перекинув на подушці декілька друкованих на машинці аркушів і витягнувши один — почав читати московською мовою*):

„Товариши! Політичний бандитизм на Україні з'явище не випадкове і не карне („не уголовное“). Він має глибоке історичне й економічне коріння і боротися з ним лише збройними методами, це — підкидати сухого хворосту до вогню. Протягом 1919—20 року, із зброєю в руках проти нас виступало на Україні, в різний час і в різних місцях, понад міліон повстанців. За цей час повстанцями й партизанами вбито сто сорок тисяч чер-

*) Дослівний передклад із книжки „Український політический бандітізм“ — (Єго прічіни форми і борбба с нім) — таємне видання ООКВО 1921 року.

воноармійців, чекістів, комуністів і працьовників продовольчих установ та загонів. За цей самий час, органами Чека і особими відділами військових частин, лише за офіційними даними, розстріляно понад чотириста тисяч повстанців та іх підсобників, і всетаки з весною 1921 року ми маємо нову хвилю повстань.

Товариши! Чи ці цифри не кажуть вам, що мусимо справу з більш грізним противником, як уважають деякі наші військові, що легковажно кажуть: „Дайте нам повну свободу і через місяць від бандитизму на Україні не залишиться ні сліду!“

Так, товариши, дивитися на положення не можна! Безумовно, ми мусимо бути безоглядними, навіть жорстокими. Але від того, що ми розстріляємо ще пів міліона, спалимо ще сотню сіл, — повстанчий рух не притихне, а навпаки — може ще більш розгорітися.

Положення в інших місцевостях Р. С. Ф. С. Р. не дозволяє нам відмовитися від нашої продовольчої політики на Україні, яка є одною з головних причин, що українське село „ощетинюється“. Але повстання мусимо за всяку ціну зліквідувати, поки не пізно. Нам не страшні центри української контрреволюції закордоном, але мати проти себе оглядаючеся за ними узброєне село — річ небезпечна.

Мусимо піти по двох лініях: По лінії обеззброєвання села, не застановлюючись перед систематичними розстрілами заложників, і по лінії ідейного розброєння тієї верстви українського населення, яка користаючи з розходження інтересів

між владою та селянами — обіймає керівництво повстаннями і зкермовує їх на жовто-блакитні рейки.

Це переважно низова сільська інтелігенція. Настроєні національно учителі, фельшери, лікарі, кооператори.

Тут треба так: Одних розстріляти, а другим дати „хабара“... тим самим, во імя чого вони борються. Мусимо зробити так, щоб вони погодилися, що Радянська Україна — це Українська Держава. Хочуть української мови в установах і школах — дамо їм і це. Ми розганяємо шовіністичні „Просвіти“, але на місце їх створимо інші українські, підкresлюю — українські — культурні осередки в селі і місті. Ми будемо за ними пильно наглядати, але наразі дозволимо тим, хто тепер бунтує село, — витрачувати свою енергію на працю в них. Ми під цей час не можемо піти на матеріальні уступки селянам, які не хочуть давати хліба, але піти на ідеологічні „уступки“ сільській інтелігенції, подати їй ілюзію, що політичне керівництво на Радянській Україні в майбутньому буде належати їй і цим самим зкермувати на різні шляхи інтереси її та інтереси селянської маси, — ми можемо і мусимо! Коли в цьому мине потреба — ми пошлем її к чортовій матері і поставимо своїх вірних людей — комуністів.

Боротися з цим ворогом можна лише сполучивши збройні методи з гнучкими політичними методами“.

Скінчивши читати „начальник“ поклав аркуш на подушку і хруснув тонкими пальцями.

— Щось розумнішого над те, що сказав товаріщ Дегтярьов — не можу вам сказати... З таким ворогом, як московський большевизм, треба, не відкладаючи далеко зброї, боротися всіма можливими методами. Нам кидають кістки, щоб ми ними вдавилися... Мусимо їх так підносити, щоб вбивати в горло ворогові...

Завдяки цій „зміні політики“, декілька відданіх ідейно нашій справі людей, дісталися на високі положення в державному апараті. Це уможливлює нам обсаджувати низові стійки, найбільш для нас цінні, своїми людьми, які, одягнувши червону зірку, будуть робити своє діло. Найважніші для нас ділянки це — кооперація і школа. Учитель, учні якого, коли підуть до червоної армії, будуть свідомі того, що доручені їм рушниці треба у відповідний момент ужити для захисту інтересів України, а не Москви — блискучо виповнить свій обов'язок перед нацією.

„Начальник“ нахилився і поклав руку на хвилясте волосся господині хати.

— Леся записалася до комсомолу і дістала „командіровку“ на універсітет... Мудро зробила. І серед комсомольців, і серед студентства багато нашої молоді, яка не стала ідейно нашою лише тому, що... так склалися обставини. Не треба промовляти до неї „контр-революційними“ категоріями, не тільки тому, щоб не попасті відразу до ГПУ, але й тому, щоб не відразити її. Досить, „не роздираючи червоного прапору“ — будити в тих молодих українських серцях приспаний національний інстинкт. Решта — само зробиться. Приде

час і та молодь буде топтати ногами чужі ганчірки, яким сьогодні ще поклоняється.

Система адміністраційного апарату ворога не дозволяє творити якоїсь широкій організації. Наша група буде мати декілька, може кільканадцять невеликих гуртків. Чогось великого — ми не зробимо. Зробимо те, що зможемо і що мусимо робити. Але я свято переконаний, що здоровий розум, здоровий національний інстинкт — поженуть на цей шлях все, що ми маємо кращого з інтелігенції. Цю роботу, з часом, будуть робити і ті, що сьогодні з щирим серцем ідуть на службу „української саветської владі“.

Не треба думати, що це робота безпечніша від безпосередньої організації збройних повстань. Нас будуть викривати і будуть розстрілювати. Один із наших гуртків буде спеціально боєвим гуртком. Його „аргументами“ будуть — револьвер і граната. Його завданням буде визволяті товаришів, що попадуться в руки ГПУ та відправляти „до пекла“ тих ворогів — кого буде треба. Я сам буду перебувати за кордоном, бо мене залишать уважно тут розшукувати. Та це і вигідніше для роботи.

Коли вже почали по одному, по два розходитися — „начальник“ покликав мене очима до себе.

— Тобі на Київщині залишатися не можна. Поїдеш на Поділля. Зачекай. Я тобі дам добре документи і листа до свого чоловіка у Вінниці. Ти учителювати — зможеш?

— Не знаю. Ніколи не пробував...

„Начальник“ на хвилину задумався.

— Ну, то підеш за шкільного інспектора до котроїсь із пограничних волостів. Ти знаєш „стежки“ через кордон — будеш приносити мені вісті.

Кондуктор на станції Київ-товаровий, діставши від мене п'ять міліонів рублів на папіроси — сказав зголоситися до нього через дві години, — завезе нас на тормозовій платформі аж до самого Фастова. На пероні повно голодних утікачів з Таврії та Херсонщини. Бродять хитаючися дитячі кістяки обтягнуті прозористою шкірою. Вибирають з брудів все, що можна проковтнути. Коло трупа піджилої селянки, сидять притуливши до нього, двоє маленьких дітей. Круг них розмовляє гурт утікачів.

— Господи! — зідхає селянка з грудною дитиною, — за які гріхи послав Ти на нас таку тяжку кару?!

— Треба піти до начальника — втручається друга, — щоб дітей де до притулку забрали. З нас же хліб здириали й на „дєтдоми“ теж...

— Заберуть... — бубонить глухо дядько у старій баранячій шапці. — На наш хліб он кацапнят повно з Расеї понавозили...

— Цієї ночі дев'ятеро отут Богу духа віддаю... — звертається до мене молодиця з запалими очима. — Поскидали рано у товарний вагон тай повезли десь за станцію... Закопують десь як псів без молитви... Господи! Колиб який поїзд вже відходив, щоб учепитися. Не чули — кажуть, що на Поділлі та на Волині люди за хліб так і не журяться. У нас раніше кожний господар на три роки

запасу хліба мав... Торік весною повишукували, позабирали, антихристи, геть чисто хто що мав... Залишили по фунтові на день збіжа на душу до жнив... А тут посуха вдарила. Що народу вимерло — страх! Пойшли усе... і коней, і псів, і котів... Були такі, прости Господи, що й людським м'ясом живилися. У нас у селі одна жінка-вдова куму свою зарізала та дітей годувала. Приїхала із волості комісія ще за хлібом захованним у „куркулів“ шукати — тай знайшли те м'ясо у бочці посолене. Забрали її та розстріляли, а діти по під плотами повмириали...

До нас підійшов малий хлопчина і заклавши пальця в рот уставився мені в обличчя великими чорними очима. В тих дитячих очах було стільки гіркої мудрості голоду й горя, що у мене пробіг мороз поза шкірою. Я мав у кишенах чотири печених пиріжки, які купив за два міліони на базарі, на дорогу. Перекупка запевняла, що вони з баранячим м'ясом. Та скоріше було воно коняче або собаче. Невиключене, що й людське. Висіла ж на базарі об'ява ГПУ про розстріл торговки, її чоловіка і сина за те, що продавали пиріжки з дитячим м'ясом. Попереджувало ж ГПУ в тій об'яві, що зловлені на таких злочинах — будуть негайно розстріляні.

Роздаю дітям ті пиріжки. Мій товариш відає пів бохонця хліба і через залізничну лінію ідемо на Байків цвинтар. На лінії працюють з рискалями інтелігентні панночкі-ківлянки, у спідничках з мішечного полотна і полотняних „балетках“. Усміхаються до нас. Ми з ними вже розмов-

ляли, як ішли на станцію. Це дуже вигідна праця... Щоб попасті на неї — треба мати протекцію, знайомих залізничників. Залізниця платить за вісім годин праці — фунт хліба і три фути картоплі. Усміхаючись чуть на крізь сльози — дівчата показували нам свої ніжні ручки з піхурами від рискалів.

Майже всі гробовці на цвинтарі пороскривані. На дні кожного розсипані спорохнілі кости тих, що були в них поховані. Іх повикидали з алюміневих та цинкових трумен київські майстри, які шукали в гробовцях матеріялу на рондлі, пательні, куфлі, ложки. На всіх київських базарах — продавалися досить дешево ті кустарні вироби.

Сідаемо у трьох на старій плиті. За мною хорунжий Калинівський і юнак Павлусь. Ми разом прибули ізза кордону. У Калинівського пробита большевицькою кулею голова, а через те півобличчя і одно око — скривлені. Він має гарний тенор, любить спів і розуміється на ньому. Іде „учителювати“ на Звенігородщину.

Павлусь — дуже гарний хлопчина. Має ясне волосся, ясне обличчя, ясні розсміяні завжди очі. Добре грає на кількох інструментах, любить музику і мріє стати композитором. Він нас тільки відпроваджує на станцію. Сам залишається у Києві і буде вчитися в музичному інституті Лисенка.

Калинівський роскладає на плиті і сортуює грубу пачку українських пісень з нотами, які позбирав та позаписував у таборі. Коли не лічти ще пари полатаної білизни — це було все його ба-

ство, яке він віз із за кордону. Склавши ноги він дбайливо запакував їх у большевицьку газету.

— Піснею лекше промовляти до серця ніж словами. Коли те село де я буду, співатиме вже з душою ці пісні — тоді його можна буде вести до бюю за Україну.

Павлусь мрійно усміхнувся.

— Я повчуся ще і напишу марш, що буде поривати до бою...

Обходимо цвинтар і йдемо на станцію зробивши доброго круга. Переходимо коло невеличкої брудної річки. При березі, на низенькому горбочку граються двоє дітей років по 8—9. Складають на траві хрест із квіток. Мені захотілося з ними заговорити. Підхожу і розпушую пальцями кучеряве волосся дівчинки.

— Маєш гарного чубика. Як тебе зовуть?

Дівчинка дивиться трошки здивовано.

— Я — Женя, а це мій товариш Андрійчик.

— Що це за річка?

— Це-е? Та це ж Лебедь!

— Ле-е-б-е-дь?!

— Ну так, Лебедь. Сюди ж припилили Дніпром три брати: Кий, Щек і Хорив. А у них була сестра Лебедь. Вони ж заложили Київ! Хіба ви цього не знаєте?!

Роблю нарочито здивовану міну.

— Перший раз чую!

Дівчинка потискає плечима.

— Боже! То що-ж ви знаєте? Може ви й не знаєте, що Київ — це столиця України?

— Е — ні. Це то я вже знаю...

— А знаєте, — тупає хлопчина ногою до горбіочка, — що отут закопані сім українських козаків, яких убили красногвардійці?

Дивлюсь на зложений із квіток хрест і серце стискається мені болюче і радісно.

У губернському відділі народньої освіти, веснянкуватий жидок уважно переглядає заповнену мною довжезну анкету. Перепитує ще раз, що я робив до 1917 року, до 19-го, до 22-го, яке мое соціальне походження, відношення до большевицької революції, до комуністичної партії, і т. д. Даю ширші „пояснення“, які його надзвичайно задовольняють.

Зробивши на анкеті помітки і пришипливши до неї подані мною документи, „товаріщ“ зробив „соломонівську“ міну.

— Добре... Так-так товаріщ... У зв'язку з цією українізацією мусимо приймати на роботу багато українців... Ale ж мусимо іуважати, щоб контр-революції петлюрівської не напхалося...

„Свій чоловік“ переглянув у кабінеті виданий мені документ, що я принятій на службу і зкермовуюся до одного із повітових відділів освіти, для призначення на посаду волостного шкільного інспектора. Відмітивши собі щось у блокноті — видер чистий листок і написав на ньому називу вулиці й число будинку.

— Запам'ятайте і порвіть. Зайдете увечері і спитаєте за Сонею Барабаш. То наша дівчина. Це, знаєте, зручніше. Коли мужчина заходить до дівчини — це може бути підозрілим. А до дів-

чат — чекісти теж ходять — не про політику говорити. Поговоримо трохи, дам вам деякі інструкції.

Кімнатка у Соні чистенька, бідно, але із смаком уряджена. Над ліжком Шевченко. На столику невеликий портрет Леніна у вінку із засушених квітів.

„Свій чоловік“ називав Соню — „сонечком“. Пояснив мені, що у вінницькому гуртку — це її конспіративне „прізвище“. Назва ця до неї як найкраще підходила. Вся вона була тепленька, ласкава — як весіннє сонце. Працювала сестрою милосердя у міському шпиталі. Це теж було їй до лица. Але для мене було страшно незрозумілим, що ця велика дитина могла робити в боротьбі, між людьми, які гралися у „жмурик“ із смертю.

„Свій чоловік“ інструктував мене.

— Багато шкіл не мають ще учителів. Сільські школи є на волостному бюджеті і приймати учителів будете мати право ви самі. Уникайте обсаджування шкіл учителями — дітьми священиків. Це переважно дуже добрий, національно свідомий елемент, але через пару місяців може бути „чистка“ і їх усіх повидають. Як трапляться вам відповідні поповиці та попівни — порадьте їм, так, „між іншим“ поїхати до мене. Я їх буду улаштовувати у місцях де не знають їх походження, а мовчати про нього — вони вже й без поради будуть. Старайтеся приймати як найбільше освічених, національно свідомих дітей бідних селян. Це, зрештою, найкращий, добре „загартований“ елемент,

бо більшість із них здобували освіту самотужки. Українізація шкіл має за ціль прищеплення українським культури „національної формою — інтернаціональної змістом“. Ми мусимо виховати молоде покоління: — „інтернаціональне“ зовнішньою формою — національне змістом. Я переконаний, що, помимо волі червоних москалів і нашої — цей процес буде розвиватися стихійно. Наше завдання лише пробуджувати й приспішувати його. Отут маєте виписаний плян шкільного політичного виховання. Під ним, обома руками може підписатися комуніст — москаль, жид, латиш, познання якого з ділянки національних питань — обмежуються по-літграмотою Бухаріна. Але будьте обережні з комуністами-українцями, особливо галичанами. Ті мають нюх. Ви мусите знати душу кожного під-владного вам учителя. Свою відкривайте лише там, де це буде необхідно й то абсолютно тільки до порога 58 артикулу карного кодексу. В такому випадку, ви можете бути „з національним ухилом“, але на „сто процентів совітський українець, який не мріє про жадну контр-революцію“

Мене титулували вже „таваріщ інспектор“. Мав не одну, а тимчасово дві волості — 53 школи. Жив я у величезному графському палаці. На долині містилася школа семирічка. Половину поверху займали: завідуючий школою із дружиною, дві учительки й учитель. Друга половина — сім кімнат — належали до „резиденції“ товариша інспектора. У причудливої архітектури надбудові над нами — мешкали сови, галки і горобці.

Я особисто, власне кажучи, займав лише одну кімнату. Останні кімнати мали своїх додаткових мешканців. У блакитній салі з німфами і амурчиками — мешкали: страшно нервове порося, когут з трьома курками і гуска — власність товаришки „директорової“. Товаришка Зіна зробила гнізда для своїх двох курочок у фортеч'яні з порубаним верхом і повириваними струнами (у господарстві згадуться...) який, певно сам не знаючи пощо, стояв ще у сальоні напроти. У сусідній з ним кімнаті, улаштувала товаришка Галюся свою „рябеньку“ і „голошайку“. Щоб не виглядало, що вони займають цілу кімнату — відгородила для них куток двома старовинними фамілійними портретами, яким хтось повиколовав очі і подомальювував різні „штучки“ вуглем. Учитель Анатоль Никифорович мав — чорт зна для чого — бо не ділася — козу. Через те, що вона не хотіла йти по мармурових сходах на гору — тримав її на долині в оранжерії. Істи коза промишляла собі переважно сама у парку. Анатоль Никифорович був фахівець довоєнної продукції, мав довге брудне волосся і „поетичний ухил“. Коли на нього „находило“, він чомусь усамітнювався до сусідньої з мою кімнати, ходив там з кута в кут і „творив“ вірші, які відразу ж записував олівцем на стінах. Коли він відходив, звичайно прибігали туди обі учительки, заразливо реготалися і дописували до віршів ідкі завваги. Та це Анатоля Никифоровича зовсім не зворушувало. Він зішкрябував ножем ті завваги і писав собі дальше. Крикливи „рантки“ всіх курей з єдиним на всі „господарства“ когутом — відбу-

валися звичайно під моїми дверима. Через те я на- віть симпатично сварився з підвладними жінками. Зріштою, я через ті двері, з причини „невихованності“ розгулюючих по коридорі курей, ходив дуже рідко. Мав другий вихід на долину через шклянну галерею. На тій галерей я любив сидіти увечері в плетеному кріслі між двома засохлими пальмами і мріяти про Славцю. Написав до неї листа, що „для щастя“ — тепер мені бракує тільки її.

Для роз'їздів я мав бричку і пару досить добрих коней. Що два тижні приїжджав до мене хтось із „своїх“ з міста. Тоді я їхав на кілька днів в по-границі села. Однієї із тих ночей переходитив кордон, розмовляв декілька годин з „начальником“ а другої ночі вертався на „совтеріторію“.

З початком шкільного року — роботи навалилося, хоч до сусідньої волості прислали вже інспектора.

Бричка зупинилася перед великим цегляним будинком школи. З учителькою, досить симпатичною курносенькою чорнявкою — зіткнувся у дверях кляси. Вона мала дуже добре „соціальне походження“ бо була дочкою незаможника-селянина. Учителювала в цій школі вже третій рік. Ми з нею вже раз коротенько бачилися.

Дітей у класі душ сімдесят, у віці від 8 до 14—15 років, бо деякі вчилися з двох-трьох літньою перервою. На стіні великі портрети Леніна, Троцького і Зінов'єва. Переглядаю зошит із списком учнів.

— Чи ви, товаришко, провадите з дітьми години початкової політграмоти?

— Так. Але дуже тяжко... Немає ніяких підручників... От так загально... що сама знаю...

Учителька хвилюється. Зауважую, що робить якісь знаки дівчинці, що сиділа на першій лавці. Та зачервонівшись нахиляє голову і вкидає за ковнір хрестик, що висів у неї на стяжці поверх блузки. Колиб на моїм місті був якийсь комуніст, товаришка учителька дісталася би солідно,, на горіхи“ за те, що не бореться у школі з „релігійним дурманом“.

Викликаю учня з останнього — третього року і тидаю пальцем на портрет Леніна.

— Хто це такий?

— Товариш Владімір Іліч Ленін. Великий вождь робітників і селян.

— А то?

— Товариш Лев Троцькій — наркомвоєнмор і великий вождь непереможної червоної армії.

— А це хто?

— Товариш Зінов'єв — голова комінтерну, великий вождь світового пролетаріату.

— А як називається наша держава?

— Україна.

Учителька занервувалася помітніше.

— Як я вам казала?

Підносяться на лавках руки.

— Ну скажи ти.

— Наша держава називається російская сіцілістическая фібратівная Республіка, або РСФСР.

— А що таке — федерація?

— Це такий устрій, коли всі незалежні соціальні республіки є підпорядковані одному центрів у Москві.

— Ти хотів сказати „добровільно об'єднується в одну спілку“. Ну добре... А чи такий устрій є справедливий? — підіймаю старшого хлопця з задньої лавки.

— Такий устрій є справедливий, бо коли б увесь український народ захотів то може відділитися від Російської республіки і створити незалежну ні від кого соціалістичну республіку.

— Сідай. А що таке — Україна?

Руки на лавках підносяться.

— Ну скажи ти, — киваю на буцмоватого хлопця. Той встав і сочисто шморгнув пальцем під носом.

— Україна, — це земля на якій ми живемо, на якій жили наші свободолюбиві предки козаки, які боронили зброєю українських селян від чужих панів, що грабували наш народ і хотіли, щоб він на них працював. — Випалив учень скоренько і шморгнувши пальцем з другого боку, запитливо подивився на учительку, мовляв: чи добре я відпалив товаришові інспекторові?

Товаришка учителька трошки зблідла.

— А хто такий Ленін? Росіянин чи українець?

— Росіянин.

— А — Троцький?

— Гаврей.

— А Зінов'єв?

Хлопець мовчить.

— Ну скажи ти, — звертаюся до другорічника.

— Гаврей.

— А звідки ти знаєш?

Хлопчина зиркнув на портрет.

— По носі видно.

— А хто створив науку про комунізм? — питала третьорічника.

— Комунізм створили Маркс і Енгельс.

— А хто вони були? — скажи мені ти чорнява.

Циганувата другорічниця встає.

— Марс і Єндельс були жиди.

Її підштовхують з двох боків.

— Не жиди, а євреї, — поправляє її учителька.

— А батько казав, що жиди ще й пархаті.

Кляса приснула сміхом і відразу ж споважніла. „Грізно“ дивлюся на неї.

— А ти у школі всіх дурниць не повторюй, що батько дома наговорить. Бо учителька вижене тебе із школи. Ну, а хто мені скаже, хто такий був Пётлюра?

Підіймається декілька рук.

— Симон Петлюра — українець, контрреволюційний головний отаман українського війська, який не хотів віддавати большевикам України. Селяни його не підтримали і він відступив з своїми козаками у 1920 році за кордон, — відповідає запитаний.

— А що це була — Центральна Рада?

— Центральна Рада — то український

контр-революційний уряд, який український народ вибрав собі був після лютневої революції.

— Ну — досить. Роспускайте, товаришко дітей та підем до вас у кімнату. Поговоримо трошки.

Діти проспівали „інтернаціонал“ і пішли.

У кімнаті учителька теж хвилювалася, але я відчув, що вже з іншої причини, як на початку у класі. Вона дружньо дивилася мені в очі і чекала поки я заговорю.

Усміхаюся до неї.

— Вам цікаво чому я питав учнів як раз про те, що ви хочете, щоб вони знали?

— Так. Ви... Ви...

Якесь слово застягло учительці в горлі і вона не могла його вимовити. Беру її за руку.

— Хочете, я відгадаю те слово яке ви не можете вимовити. Ви хочете запитати мене чи я „самостійник“?

Вона одверто усміхнулася.

— Ні. Не вгадали. Я не могла вимовити „петлюрець“...

— Вам треба змінити дещо систему. Я вам дам деякі вказівки. А то так, як би хто приїхав до вас „чужий“ — можете „всипатися“. І взагалі треба бути обережнішою. Ви, оце зараз, так широко відразу відповіли мені. А звідки ви знаєте, що я не тайний чекіст і не розіграв з вами „комедії“?

— Мені серце сказало...

Кладу їй руку на голову.

— Серцеві, дитино, не потурай. Воно може обдурити і на Соловки завести.

В цей мент сталася страшна діўниця. Учителька схопила з своєї голови мою руку, притиснула її палко до уст — потім до грудей.

— Боже! Як би ви знали як це важко!... Третій рік!... Коли це скінчиться?!

Коли я вже прощався — учителька соромливо затримала мене за рукав.

— Товариш інспектор! Натисніть у воліс-полкомі, щоб мені платню видали. Мені ж за два місяці вже належиться — шість пудів жита і вісім пудів ячменю. Най хоч половину дадуть. Направду я не маю що їсти. Позичаю у селян хліб та картоплю. Я б собі з дому привезла, як би близче...

Населення пограничних повітів Поділля різко відрізнялося від населення Київщини або Полтавщини, та навіть і від глибших повітів того самого Поділля, де національна свідомість селянства стояла незмірно вище. Найважчі часи здирання „разв'йорсток“ ці повіти перебули або в прифронтовій полосі, або в запіллі українського фронту. Повстань тут майже не було, як не лічити кількох активніших сіл, що „повставали“ при відвороті кожної армії, не виключаючи і української, щоб... відбити собі кілька возів цукру та солі. В „ідейному“ відношенні кожне село виглядало приблизно так: десять-п'ятнадцять більш-менш свідомих українців, п'ятнадцять-двадцять „большевиків“, решта — ні те, ні се: „моя хата зкраю — не чіпай мене“. Всі мобілізовані до української армії, ще з перед останнього її відступу були в дома, а до червоної армії большевики цього року вперше брали два

річники, як і вперше почали організовано лазити по коморах за хлібом на „продовольчий“ та „цілевий“ податки. Верховодили у селах, звичайно, ті доморослі „большевики“ — елемент зденаціоналізований царською армією, власне, що набрався в ній зовнішніх „прикмет“ пануючої нації, та здеморалізований революцією. Як це не дивно, вербувалися вони переважно із заможнішої верстви селянства. Бідніший селянин записувався до „комнецзаму“, щоб давати менше, або не давати зовсім продподатку, але від якоїсь політичної активності — ховався хоч би і жінку. Значний відсоток населення, а в поодиноких селах — переважна більшість — були поляки. Таке село відзначалося тим, що скільки було у ньому поляків — всі були свідомими поляками. Це була заслуга виключно польських католицьких ксьондзів. У той час, як православні священики здебільш „малороси“ налякані арештами і погрозами відхрещувалися від всякоого впливу на селян та шкільну дітвому, а зрештою, в національному напрямку і не могли нічого дати, — у селах де була польська школа, діти виховувалися у скрайньо національному дусі. Цього не можна було робити в школі, тим більше, що до польських шкіл парком сам присилав учителів-комуністів, але це робилося на потайних годинах релігії у приватних мешканнях, робилося у релігійних дитячих організаціях при костелі, не зважаючи на те, що учителі всіма засобами, включно до інтервенції ГПУ — боролися з цим. Коли поляк ішов, хоч би із чисто „практичних“ мотивів, до комнецзаму чи комсомолу — ксьондз прилюдно виганяв

його у неділю із костела, а до того, щоб записавшись до комсомолу не йти, як наказував статут, до церкви — подільський поляк тоді ще „не доріс“. У селян з польським населенням безбожництва тоді ще не було й сліду, в той час як у православних парафіях, всі місцеві большевики — починали свою кар'єру від боротьби з попом і церквою. Особисті податки, які „дорізували без ножа“ православного священика — ксьондз виповняв сміючись. Їх збирали для нього парафіяни протягом однієї години. Ворожа до большевизму політична активність ксьондзів, окрім тієї простої причини, що всі вони були глибокими патріотами своєї нації, пояснювалася ще й тим, що ксьондз не мав на своїй шеї безпорадних попаді і попенят. Він рідко коли тримався хати розіїжджуючи увесь час по селах своєї парафії. Особливо, коли справа хилилася вже до арешту. Тоді найти ксьондза „чужому“ чоловікові — справа була нелегка. Були випадки, коли ГПУ, довідавшись, що ксьондза нема вдома, несподівано приїжджало у неділю до костела, щоб арештувати його після служби Божої. Та... несподівано виявлялося, що службу править ксьондз з другої парафії, а місцевий править сьогодні десь у третій. Коли ж ГПУ приїжджало другий раз, то ксьондз, переконавшись „чим пахче“ — у цей час був уже в Тарнополі або Львові. На його місце прибував інший, який продовжував його роботу. Арештований ксьондз мав безпереривну матеріальну підтримку від парафіян і у тюрмі, і на Соловках, аж поки його не вимінювали за півдесятка комуністів до Польщі.

Найвищою „владою“ був у волості офіційно голова волісполкома, та фактично нею був керівник волостної партійної організації: „секретар вол'ячейкі“. Таким секретарем був у нас латиш Лярзак. Хлопець був він досить порядний, сильно поважав український самогон та українських молодиць, був захоплений, що у всіх школах діти гарно співають „інтернаціонал“ по українськи та знають, що таваріщ Троцькій — „ето вождь непобедимої красної армії“. Жили ми всі з ним досить дружньо. Заїджав до нашого графського палацу. Галюсю попросив, щоб переписала йому українські слова „інтернаціоналу“ російським правописом і почав від цього „українізуватися“, а дружині завідуючого подарував навіть до її „менажерії“ зареквірованого десь у попа (на закуску...) індика. Натискав за мене у волісполкомі щоб учителькам в час давали запрацьоване збіжжя і, як культурний кавалер, часом навіть завозив їм на своїй бричці мішки з платнею. З селянками, які мали нещастя йому сподобатися, він поводився дещо інакше, але в товаристві учительок, навіть п'яний, любив говорити: „Ви не думайте, что Лярзак какой нібудь хам! Я із Латвії, а Латвія — это западная Европа — не то что ваша Хахландія!“. „Працювалося“ при ньому легко.

Та одного доброго дня замість нього з'явився у волості новий секретар парт'ячейки: товариш Дацишин, галичанин, друг і приятель тодішнього голови подільського губісполкома — товариша Порайка. Наслідки зміни далися відчути дуже скоро. Товариш Дацишин був чоловік аж дуже ін-

телігентний, розмовляв виключно по українськи голос мав ласкавий, улесливий, під час розмови завжди потирав руки і з ввічливою доброзичливою міною нахилявся до собесідника. У селах завів собі потайних доносчиків, став цікавитися минулим учителів та учительок, про що вони розмовляють з дітьми і селянами, чи бувають у священиків, і т. д. Наказав, щоб учительський персонал приймав активну участь в „політичній роботі“: ходив разом з міліціонерами шукати захованого селянами хліба, входив у „комісії“ по викиданню родин священиків із парохіяльних будинків і організації в них „сельбудів“ та „червоних кутків“. Позабирає у драматичних гуртках п'єси старих українських авторів і на їх місце привіз із повіту новоспеченні большевицькі агітки українською мовою. Волость при ньому почала приймати правдиве соціське обличчя.

Я сидів у своїй кімнаті і переглядав прислані із повіту розпорядження про ліквідацію неписьменності серед дорослого населення.

На коридорі почувся голос шкільного сторожа, що показував комусь дорогу до „товариша інспектора“. Двері без попередження відчинилися і на порозі стала кремезна постать у шинелі і кашкеті з зеленим верхом та червоною зорею. Переступивши поріг гість поклав на стілець набиту течку і простягнув мені широку руку.

— Здравствуй таваріщ інспектор! Я упальнамочений ГПУ і уездного воєнного савещанія —

Єрофеєв. Імею к тебе маленькоє дело... — заговорив він самарською московщиною.

Серце тривожно тъхнуло. Воліобися не мати ні малих, ні великих справ з такими високодостойними гостями... Не здіймаючи шапки Єрофеєв сів коло мене.

— Справа ось у чому, товариш інспектор. — Я їжджу по повіті й призначаю „атвєтчиков“ із куркульських та контр-революційних елементів у селах. Даш мені папірець до своїх учителів, щоби, вразі потреби, вони секретарювали на зібраннях, які я буду робити. Це знаєш для мене зручніше. Все таки учителі переважно народ свій, совітський, а писарці по сільрадах — то все куркульські попихачі.

Від серця мені відлягло. Окрім всього, справа запроваджування в нашій місцевості „інституту атвєтчиків“, який в інших місцевостях України вже був запроваджений — була для мене не аби як цікавою.

— Добре товариш Єрофеєв! Дам тобі папірець до учителів, а навіть сам тобі можу допомогти у своїй волості. Ти що — маєш свої коні, чи на селянських?

— Та я мав зпочатку верхового коня і півчоти „червонців“ для охорони. А потім роздивився, села тут спокійні, бандитизму нема — пощо, думаю, буду людей тягати за собою?! Відіслав червоноармійців до штабу і тепер виганяю собі кожний раз селянську підводу.

— Я як раз вибираюся на інспекцію шкіл... Майже тридцять сіл можна об'їхати на мої

брічці. В кожному селі я і свої справи залагоджу і, як скочеш, то й тобі можу посекретарювати на зборах. Наших куркулів давно пора трохи налякати, а то розібрали собі занадто...

— Ну дивись! На що краще! Добре, що я до тебе зайдов. У тебе, товариш інспектор, жерти нема чого?

— Зараз буде. Роздягайся.

Посилаю сторожа, щоб дістав десяток яєць, кусень сала, квашених огірків та пляшку самогону. Коли яєшня була вже на столі — витягаю із кишени пляшку.

— Ти, товариш Єрофеєв, як на щот дезінфекції жолудка перед яєшнею?

Єрофеєв широко усміхнувся і запустив пальці в кудлату голову.

— Признаю, брат, признаю... Я тебе хотів запитати чи не можна б достати, та... посorомився. Знаєш, комуністові — не випадає... Ти, що, товариш інспектор, партійний?

— Ні. Позапартійний.

— Ну — та воно, знаєш, бувають і комуністи сволочі, і позапартійні — добрі хлопці — правдиві большевики. Мені дай шклянку або кухлик який... Не люблю для горілки малої посуди... Мені, брат, один лікар казав, що чарочками пити — так це для організму шкідливо...

Коли ми приїжджали до села, Єрофеєв брав у сільраді списки по яких селяни платили податок за землю. Відзначав червоним олівцем кільканадцять прізвищ, тих, хто мав більше землі. Потім за-

клікав якогось місцевого комуніста або комсомольця і випитував хто із селян, хоч би і бідніших — виказує незадоволення совітською владою. Коли список був готовий, збирався сход і Єрофеєв читав селянам наказ № 2 „Всеукраїнської воєнної ради“. Для боротьби з політичним „бандитизмом“ та іншими проявами „контр-революції“ в українських селах — установлювався „інстітут атвєгчиков“ (відповідальних). Визначені особи відповідають всім своїм майном і життям за „нарушення революційного порядку“ або невиконання селом розпоряджень совітського уряду та військової влади. Коли в околиці села буде перервана телефонічна чи телеграфічна лінія — буде по жеребку розстріляний один „відповідальний“, а все майно його буде сконфісковано. Коли буде перервана поблизу села залізнична лінія — буде розстріляно два. Коли буде ранений або вбитий один червоноармієць — відповідальні потягнуть жеребки з чотирма смертними нумерами. За кожного дільшого червоноармійця чи представника влади — число підлягаючих розстрілові селян — прогресивно збільшувалося.

Відчитавши наказ, Єрофеєв відчитував готовий вже „протокол“ про визначення „атвєгчиков“ — відповідальних, вигукуючи їх прізвища. У відповідь з юрби чулися благання визначених, плач жінок і дітей.

Одна копія протоколу залишалася у сільраді — друга клалася до течки Єрофеєва. Із неї я потім непомітно переписував усі прізвища до своєї за-

писної книжки. „По дорозі“ знайомився із змістом папірців, що були у течці. Для „начальника“...

Коли ми у якомусь селі ночували — Єрофеєв любив „на сон грідучий“ покоштувати чи добрий у цьому селі самогон гонять. Спали ми звичайно на одному ліжку і як спати ще не хотілося — то розмовляли. Щоб займпонувати новому приятелеві — чекістові — я „сочиняв“ різні фантастичні пляни і методи боротьби з „контр-революцією“. Вони йому майже всі дуже подобалися.

— Знаєш, Горський, ти будеш добрым чекістом! Можеш зробити кар'єру — клянусь честю! Покидай свої школи... У мене в губвідділі ГПУ — начальство — самі мої приятелі. Я через якийсь час переведуся до губвідділу. Хочеш — улаштую тебе раз-два. Проведемо тебе у партію. Ти мені подобаєшся — слово честі.

Кажу йому, що покинути тепер, серед шкільного року не можна. А там, колись, як він буде вже у Винниці в Губвідділі — приїду до нього — поговоримо...

В хвилину щирості Єрофеєв оповів мені під великим секретом, що в скорому часі, по нашему повіту має вийхати „оперативна трійка“ ГПУ. Тепер же порядки не ті, що були у 1919 чи 21 році, коли кожна найменша Чека — мала право розстрілювати без суду кого захоче. Тепер повітове ГПУ у політичних справах лише переводить арешти і початкове слідство. А тоді відсилає в'язня із справою до Губвідділу ГПУ. Там знову слідство і передають справу прокуророві. Той незалежному

від ГПУ губернському судові. А той передає ще справу свому слідчому. Словом — довга історія, та ще доказів вини треба, щоб засудити. А по силах ще багато є політично неблагонадійного елементу. Отож ГПУ дістало дозвіл вислати по повітах спеціальні загони з трьома чекістами — „судями“ на чолі кожного, які на місцях, без псування паперу на слідство, — просто вистріляють усіх „підозрілих“.

„Похваливши“ перед Єрофеєвом „такий мудрий“ замір ГПУ, я подумав собі, що мені треба скоріше побачитися з „начальником“.

„Відповідальні“ у цьому селі вже були визначені, самогон, за моєю „протекцією“ — бо Єрофеєва боялися, — був принесений і ми сіли вечеряти. В цей час господина викликала мене до кухні й сказала, що хтось хоче зо мною бачитися. Чекає у сінях. У темних сінях застаю знайомого вже давніше місцевого селянина, свідомого українця, син якого пішов з українською армією за кордон. Цього селянина Єрофеєв завів у число „відповідальних“. Коли він складав список — я цього не завважив, щоб під якоюсь причиною уговорити його не заносити до списку й уже думав над тим — як справу поправити. Дядько був сильно схильований.

— Рятуйте якось, товариш інспектор. Тож у випадку чого — мене першого розстріляють...

— Заспокійтесь. Щось зробимо.

— Може, той... — зашепотів дядько — я приніс... ось тут... батьківські ще... сто рублів золота... Можеб якось товаришу уполномоченому..

Я хвилину думав. Чим я ризикую?: З підпітим Єрофеєвом — це завжди можна обернути в жарт.

— Давайте сюди п'ятьдесят рублів і зачекайте.

Товариш уполномочений заїдав якраз синьою цибулиною шклянку самогону. Підходжу до нього й показую на долоні п'ять золотих десяток.

— Єрофеєв! Ти такі „гудзики“ любиш?

— Диви! Де ти їх уявив?

Пересипаю червінці на його долоню.

— Де не взяв! А хочеш їх сховати до кишені? Єрофеєв дивиться на мене запитливо.

Виймаю з теки сьогоднішній протокол і відшукавши потрібне мені прізвище — перечеркую його червоним олівцем.

Єрофеєв хвилину поглядає то на мене, то на протокол і заливається голосним реготом.

— Так це той дурень дав, щоб його виключити? Ха-ха-ха-ха!

Потім ховає до кишені золото й, взявши від мене олівець, старанно замазує прізвище.

— Слухай Єрофеєв! Ale як ти думаєш — яку б ми причину його звільнення видумали, щоб останні одинадцять не „запротестували“.

— Гмм... Кажеш — останні одинадцять?... А як ти думаєш — чи в тих — останніх — теж такі „гудзички“ є?

— Думаю, що мають, а хто не має — то позичить, продастъ усе, зпід землі дістане...

— Той певно чекає? Так ти скажи йому от що... Нехай він збере в усіх по п'ять таких „гудзі-

ків" і принесе мені завтра. Ми тоді складемо акт, що село благонадійне й визначати тут „відповідальних“ — не має зовсім потреби. Це мое право. Та скажи — щоб ніхто із них навіть жінці не казав, бо як довідається ГПУ — то лише за те, що вони золото мали й державі не здали — розстріляють їх без жеребків.

Коли я повернувся із сіней — Єрофеєв усміхнувся.

— От, ти, товариш Горський, дивишся і думаеш: Ну, ѿ падлюка цей Єрофеєв! Продає советську владу... А я тобі кажу — роблю це з чистим сумлінням комуніста й чекіста. Минулого року, я на Київщині коло Черкас „відповідальних“ призначав... Так там за вагон „гудзиків“ — не звільнинув би нікого. Бо там скільки ми не стріляли їх, а ѿ досі ще нас стріляють. А тут — у цих селах — так потрібні „відповідальні“ — як тобі вухо на носі. Кого треба — „опертройка“ і так постріляє, незалежно, чи він буде у „відповідальних“, чи ні. І бачиш, як то все добре повертається: і дядьки будуть спокійно спати й Єрофеєв користь буде мати...

Він витягнув з кишені і бренькнув золотими монетами.

— Хороші штучки, я тобі скажу, хоч і капіталістична видумка. За них — що хочеш! Дочку в рабіна купиш...

Другого ранку був складений акт, що „відповідальних“ у цьому селі призначати не має потреби. Єрофеєв дістав ще триста і щось золотих карбованців, бо мимо найширішої охоти — по

п'ятьдесят усі дати не змогли. Найбагатіший із усіх звільнених „куркулів“ мав сім і пів гектара землі й у інших місцевостях України лічився би в категорії „незаможників“. В наступних селах — „історія“ стала повторятись...

Ми сиділи в двох у хаті голови сільради.

Єрефєев переглядав списки платників податків, а я справу з ремонтом школи, який в час не був зроблений.

У двері хтось постукав. Єрофеєв одірвався від списка.

— Давай — давай! Без панських витребеньків!

Двері відчинились і до хати зайшов товариш Дацішин.

— Перепрошую... Пробачте... Я, здається, перешкодив вам у праці... Мені дуже приємно запізнатися з вами, товариш уповноважений. Я секретар місцевої парторганізації. Я, пробачте, сподівався, що ви, як комуніст, по приїзді до волості — завітеете до нас... Я приїхав сюди в своїх справах, довідався, що ви тут і зайшов познайомитись...

Привітавшись з Єрофеєвом — Дацішин тепло просгягнув руку мені.

— Мсе поважання, товариш інспектор! Я заїджав до вас, та мені сказали, що ви поїхали по школах. Довідується, що ви і свої справи залагоджуєте і товаришу уповноваженному — допомагаєте. Похвально...

Поговоривши трохи про „куркулів“, попів, незаможників, контр-революційну шовіністичну ін-

телігенцю — Дацишин попрощався, попросивши ще раз вибачення за перешкоду.

Єрофеєв іронічно - злісно — подивився йому у слід.

— Ох, і св-о-л-о-ч, видно!... Коли ти комуніст — так ти зайди й скажи: Здоров Єрофеєв! Ти що, собачий син — комуніст — приїхав до волості на роботу, а до мене не зголосився! Статуту партії не знаєш?! А то... „Перепрошую... пробачте... мені дуже приємно“... — Знаємо ми таких „хрущів“! Він сьогодні з тобою по чаці виг'є, а завтра на тебе донос у контрольну комісію напише, що ти дискредитуєш компартію і в „дрібно-буржуазне“ оточення вростаєш... Ти, товариш Горський, гляди, не проговорись йому за „гудзик“! Це справа пустяшна — а розстріляти мене за неї у два щоти можуть... Дядьків — я знаю. З тих вогнем не випечеш, щоб призвався...

— Будь спокійний, товариш Єрофеєв! Зрештою я з ним зовсім не в добрих відношеннях...

Об'їзд волості кінчився. Волость ця була останньою і Єрофеєв відіїджав до повітового міста. Віз із собою „з гаком“ чотири тисячі золотих рублів. Коли працалися у моїй кімнаті — відлічив і присунув до мене п'ятьсот рублів.

— Ховай, товариш Горський. Чайже й тобі придадуться...

Відмовлятися — виглядало би, що я хочу мати перед „саветской властю“ чистіше сумління, як комуніст-чекіст Єрофеєв... Занесу їх до „начальника“ — придадуться...

Єрофеєв дав мені свою міську адресу.

— Як будеш у місті — заходь. Переночувати можеш, як щось до ГПУ треба тобі буде — з пріємністю для тебе зроблю. Та гляди — за „гудзики“ — нікому ні чи-чирк!...

Перевівши організацію гуртка „ліквідації неписьменності“ в селі поблизу границі — залишаю там свого візника з бричкою і кажу, що до сусідніх сіл перейдуся полями з дубельтівкою. Певно заночую десь і повернуся завтра ввечорі або після-завтра рано.

Від півночі до ранку я розмовляв з „начальніком“. Другого вечора, пізенько вже, відразу по переході кордону, захожу до хати, де залишив візника й застаю там товариша Дацишина.

— Мое поважання, товариш інспектор! А я вас по усіх селах кругом шукав і не міг знайти. Де ви були?

Голос у нього такий „натуральний“, „між іншим“, тільки очі ловлять враження на моїм обличчі. Усміхаючись, оповідаю йому натяками, що використав відсутність чоловіка однієї гарної молодички на хуторах і „грішним ділом“ заночував і заднював там...

Він смеється, оповідає, що мусить вияснити зо мною справи деяких шкіл, але я інтуїтивно відчуваю, що він запідоэрів, що я був закордоном.

Через день, я довідався, що Дацишин у довіта поїхав кіньми до повітового міста. Буде там в полуднє... Сідаю до потягу на найближчій станції

і у п'ятій годині заходжу на кватирю до Єрофеєва. Він якраз відпочивав після обіду.

— Здоров, Горський! Добре, що ти приїхав. Слухай, у тебе цими днями не було якого конфлікту з тим лякерованим комуністом?

— Я яким це?

— Ну, з тим — Дацишином...

— А-а! Кавалок свині... Застав мене в одному селі, що я випивав з хлопцями в школі... Наробив лементу, що доведе до відома відділу освіти... Ну, а він до моєї учительки одної нахабно пристає — не дає їй спокою... Так я тоді ж відчитав його добре й сказав, що підійму питання у паркомі... Повсварилися добре — певно буде мститися... А чому ти питаєш?

— Ну, бачиш! Я відразу здогадався, що щось між вами сталося. Сідай. Тільки — це між нами — розуміш? Мене сьогодні питає наш начальник секретно-оперативної частини — Зільберман. Знаєш, такий... жидівський жид! Сам контрабандою торгує і хабарі від жидів-пачкарів бере, а щоб когось із товаришів-чекістів у тюрму запакувати — так і зирти! Так ото сьогодні о третій годині питає мене: Ти, каже, товариш Єрофеєв їздив по тій волості, знаєш там шкільного інспектора та учителів... Зайдеш до мене завтра — розглянемо разом одну „сводку“¹⁾). Сказав мені, що сьогодні зайшов до нього Дацишин і оповів, що у вашій волості є контр-революційна організація. Що учителі ведуть шовіністичну агітацію серед дітей та селян,

¹⁾ Офіційна назва ілюстрування.

а ти — так навіть закордоном у „організаційних справах“ буваєш... Ну я собі так і подумав, що ви повсварилися і він починає на тебе рити. Це, брат, у нас часто трапляється... Сьогодні Дацишин не мав часу — спішився у фінвідділі гроші для волості одержати. А у Зільбермана два засідання — звільниться аж о десятій. Так вони умовилися, що Дацишин увечері напише все, а Зільберман по десятій зайде до нього і забере. Завтра разом розглянемо. Ти тільки не хвилюйся. Тепер брат, щоб засудити — треба доказів. Але, знаєш, арештувати на декілька днів можуть. Я буду говорити, що все дурниці — особисті порахунки, — але, як би що — то ти той... не згадай часом про „гудзики“... За це брат вкатують і тобі, і мені — по самі вуха.

— А-а — дурниці! Свищу я на Дацишина! Щоб арештувати — треба мати підстави. Із старого большевика — контрреволюція!!! Ти що Єрофеев робиш увечері?

— А нічого! Може до кіна, або де на чарку підем?

— Знаєш що... Я прийду до тебе в сьомій годині. Підем до знайомих учительок. Гарні дівчата. На гітарі пограють, поспівають, чаю нап'ємося, а може й чарку маленьку спорудимо...

— Амінь — товариш Горський! Ночувати ти, звичайно, до мене підеш.

„Колю“ я застав у дома. Клеїв із кольорового паперу ковпаки для дітей господині. „Коля“ був член гуртка боєвиків. Зовнішньо виглядав на середнього росту борця із цирку. „Коля“ мав свою

коротку історію: із духовного семинара у Полтаві — його вигнали за те, що вибив чотири зуби поліціянтові, який поліз „ліквідувати“ бій на кулачки між бурсаками і кадетами. Під час світової війни, звичайно, став старшиною. З української армії попав до большевиків у полон і мав те щастя, що утік раніше ніж його розстріляли. Та до армії вже не попав, а опинився у Києві де став працювати вантажником на пристані. У 1921 році був випадково арештований київською Чека. В'язнем лічився малозначним і його брали на роботу до „гаражу“: ладувати уdosвіта на вантажне авто трупи розстріляних за ніч. А тоді був у київській Чека комендант — жидок Ріхтер. Він любив сам вбивати „присуджених“ до смерті, але не стріляв їм, як звичайно це робилося, у потилицю, лише пропустивши роздягненого смертника наперед — одним махом розм'яжджував йому голову люфою від рушниці. Люфа та, для ваги, була заповнена усередині оливом. Чекісти, що працювали з в'язнями по очистці „гаража“ — оповідали, як Ріхтер майстерно розбиває голови, а „ілюстрацією“ до тих оповідань — були самі голови вбитих. „Колі“ та „метода“ чомусь „припала до серця“. Коли його звільнили із Чека, він вишукав собі десь люфу від австрійського „малінхера“, гарно обрізав її англійською пилкою, налив до середини ростопленого олива, доробив деревляну галочку, вималював те все у вишневий колір і вийшла симпатична „палочка“. Наступного вечора зустрів у глухому перевулку чекіста, що пізно повертається звідкись і відправив його на другий світ „методою“. Rix-

tera. „Спорт“ цей йому сподобався і якийсь час у Києві траплялися випадки, що сильно денерували чекістів. У цьому місті „Коля“ працював урядовцем у повітовому відділі державного страхування і... нудився. На боротьбу він мав свої, дещо оригінальні, погляди. За його „рецептою“ — кожний порядний українець мав зробити собі таку палочку, як у нього і що вечера розтрощити чашку бодай одному большевикові. Та сам мав суверу залину від „начальника“ займатися улюбленим „спортом“ з власної ініціативи.

Випроваджуємо за двері четверо дітей і сідаємо з „Колею“ в куточку, на отамані з випнятими понад обшивку старечими ребрами.

— Коля... Ти знаєш той заїзд де постійно зупиняються підводи з нашого волісполку... Увечері в ньому темно — блимає лише маленький ліхтар коло коней. По лівій стороні, перші двері від жолобів — це кімнатка, яку жив відпускає приїжджим „ланам“. Сьогодні в ній ночує наш Дацишин. Під цей час він певно сидить і пише до ГПУ донос на наших людей. По десятій годині увечері, начальник секретно-оперативної частини ГПУ — Зільберман — має зайдти до нього по дорозі із засідання і забрати той донос. Між дев'ятою і пів до десятої — ти, з порожньою валізою зайдеш непомітно до заїзду. Дацишин одержав сьогодні гроши для волісполку і двері напевно будуть защепнуті із середини. Револьвер у нього буде теж під руками. Послухаєш під дверми чи у нього нема кого, постукаєш і скажеш, що ти з дорученням від товариша Зільбермана. Коли зайдеш до кімнати —

то дивись як тобі буде вигідніше: чи будеш ще з ним розмовляти — чи відразу „погладиш“ його по головці своєю палочкою. Тоді защепниш двері, забереш у нього всі папірці і зробиш враження „фахового“ грабунку. Годинник, срібний портсигар і перстень, які є при ньому — вкинеш десь у добре місце. Гроши і речі — відразу спалиш. Папірці — переховаєш десь у надійному місті на один день. Побачимося з тобою після завтра.

Як будеш іти до заїзду — доручиш „жевжикові“, щоб слідкував за тобою. Як щось тобі перешкодить, або щось станеться — має зараз же бігти на Поштову, викликати мене і сказати. Я до одинадцятої буду у Олі і Ганусі з одним чекістом. Як би щось — мушу завтра рано бути за кордоном.

Коля закопилив нижню губу і зробив мудру міну.

— Як би щось перешкодило мені до десятої у заїзді — то я „погладжу“ по дорозі Зільбермана і донос заберу. А до Дацишина навідається пізніше. Як би мене „наскочили“ після „роботи“ — то заляжу десь під стіну і починаю опорожнювати магазинки із двох револьверів. У межичасі — сплю папірці. Останню кулю зашмалю собі у лоб.

— То вже як тобі буде подобатися.

Вернулися ми з Єрофеєвим від дівчат по одинадцятій. На столі лежала записка від вартового коменданта ГПУ, щоб він негайно зголосився до відділу. Помічена була годиною 22.45. Єрофеєв не роздягаючись пішов. Лягаю у плащі на ліжко.

Нема сумніву, що викликали його, як певно і всіх чекістів, у зв'язку з забиттям Дацишина. Але... чи все в порядку? У мене „засвербіли п'яти“, щоб „накивати“ ними поки не пізно. Та віра у „Колю“ перемагає. Роздягаюся і лягаю, хоч заснути було годі. При кожному шелесті за дверима — рука мимоволі лізе під подушку до револьвера. Під ранок прийшов Єрофеєв.

— Ну, Горський, твій Дацишин — фю-ф-ю-ю — дряпнув увечері до бабуні...

— Що ти кажеш?! Утік до Галичини?

— Який чорт! Ногами накрився...

— Помер?

— „Шльопнули“...

— Хто?

— А чорт їх знає! Видно якісь одесські „гастрольори“, бо „робота“, брат, чиста — як скло. Він сьогодні одержав у фінвідділі сімдесят міліярдів совітських грошей та вісімсот долярів по чеку Порайка. А вони видно прислідили. Забрали гроши, речі, навіть шкіряну куртку і черевики. Із голови — я тобі кажу — кремовий торт... Щоб у Києві — то я поклявся би честю революції — що це Ріхтерова робота... Ніхто нічого не чув, аж поки Зільберман не зайшов. Підняли на ноги усе ГПУ, міліцію, карний розшук, виарештували всіх підозрілих, та... видно не такі хлопці робили, щоб знайти їх... Карний розшук прислав старого, царського ще шпіцля з собакою.. Собака покрутилася і назад до трупа вернулася. Шпіцель тільки рукою махнув: Це — каже — одесські фахівці у нас по-

бували. В кімнаті тільки один був — та й той після роботи у вбитого черевики взувся...

Єрофеєв знизив голос.

— А „сводку“ на тебе він певно теж до течки з грішми поклав був... А може ще тільки збирається писати, бо на столі чистий папір лежав і розпочатий лист до товариша Порайка.

Коля задоволено поглажує щетину на неголеній бороді.

— Міліярди — я спалив, бо то барахло тай новими пачками він їх одержав... Міг фінвідділ сєрію занотувати собі... А долари — пощо палити? Пригадутсья...

Переглядаємо папірці Дацішина і я відкриваю маленьку таємницю, чому він, друг і приятель всесильного Порайка — сидів на такій незначній „посаді“ коло кордону. „Коля“ захопив із собою одну із пачок які Дацішин того дня десь одержав. Переконався перед тим, що всі вони однакові. Були ці запаковані по тисячі штук летючки Центрального комітету КП(б)ЗУ. У них — „комуністична партія большевиків західної України“ — вихвалювала на всі боки большевиків та закликала галичан боротися за приєднання Галичини до „батьківщини світового пролетаріату“. Закінчувалися, звичайно: „Хай живе III інтернаціонал, хай живе т. Ленін, Червона армія“ і т. п. Друковані були на тонкому заграницьному папері. Датовані: „Львів, 1 листопада 1922 року“.

У записній книжці Дацішина, у листах і квітарах, що знаходилися при ньому — були цікаві

речі. Товариш Дацішин одержував агітаційну комуністичну літературу і долари: перше через спеціального кур'єра із Харкова — жидка Гельптуха, який залишав їй у повітовому паркомі, — друге через повітовий фінансовий відділ по спеціальних чеках підписаних Порайком. До нього приходили „свої люди“ із Галичини, брали літературу і долари, а залишали звіти з „роботи“ і витрати грошей. Завдання для поодиноких осіб в Галичині, які були занотовані у записній книжці — мали в собі питання цікаві для трьох „чинників“: ЦК комуністичної партії, контр-розвідки ГПУ і „розвідчої управи“ червоної армії.

Переглянувши папірці я перестав дивуватися, що Дацішин „з'орієнтувався“ скоро в моїй особі. Сам бо він був „фахівцем“ підпольної праці. У написаному вже і захопленому „Колею“ доносі, Дацішин висловлював досить влучні припущення та приводив цілу низку дрібних фактів, що багато могли сказати такому фахівцеві в національних справах, яким у повітовому ГПУ був заступник начальника — поляк Камінський. В кожному разі їх вистарчало для того, щоби „опертройка“ вистріляла у волості чимало людей. Найцікавішим може розділом з цілого доносу, був розділ про двох галичанів В. та Р. — бувших старшин. Один із них працював діловодом у волісполкомі, другого я приняв на посаду учителя. Дацішин писав, що він знає їх ще з Галицької армії, як зядлих шовіністів, що під час, коли галицька армія була з большевиками — вони провадили в частинах протибольшевицьку агітацію, що вони і тепер використовують своє

положення для контр-революційної пропаганди, заховують те, що були старшинами і зареєструвалися як рядові стрільці, та що з розмов із ними — він виніс вражіння, що вони мають замір утекти за кордон.

Перечитавши всі паперці та поробивши собі з них „невинного“ вигляду шифровані нотатки — вкидаю усе, не виключаючи й долярів у піч. Занадто щиро шукало ГПУ за справниками нападу, щоб можна було залишати найменший доказ. „Коля“ раджу закинути десь, або заховати на стороні свою „палочку“. Думка про напад з ціллю грабунку — скінчиться у чекістів, як тільки вмішається у справу Порайко.

Ховали Дацишина з трьома оркестрами, звичайно без священика. За трумною йшли: голова губісполкома товариш Порайко, представники повітового паркуму, виконкуму, ГПУ, голова нашого волісполкома, волвоенком і я. Позаду тягнулися чвірками співробітники повітових установ. „Коля“ ішов між „страховиками“. На вулиці — „ми не зналися“... На кладовищі товариш Порайко виголосив промову: ..., Спи дорогий товаришу! Ти лицарськи загинув на комуністичному фронті! Ти впав у боротьбі за визволення трудящих мас усього світу і своєї рідної Галичини! Закордонна буржуазія заплатила золотом продажним убивникам за твое дорогое для нас життя — прийде час і ми відплатимо їй кров'ю і вогнем!...

Потім виступив харкавий жидок — секретар повітпаркуму і нагородив купу дурниць „зайхав-

ши“ аж про Китай, Індію та поневолені негритянські маси в Африці, які „спішать“ усі вже під червоні прапори інтернаціоналу. Потім виступали ще і ще. При кінці, несподівано для мене, виступив із гурту „страховиків... „Коля“ і виголосив таку „теплу“ промову, що товариш Зільберман, який стояв поблизу ями — завзято зашморгав носом і заоперував коло нього хустиною. Закінчив „Коля“ побажанням, щоб ГПУ якнайскорше упіймало виновників смерті товариша Дацишина та немилосердно покарало їх.

Чотири чоловіки у кашкетах із зеленими верхами, перекидали ріči, переглядали папери та книжки. Не знайшовши нічого „цікавого“ — переглянули мої кишені.

— Товаріш! Ви арестовані.

У комендантурі ГПУ чекіст-латиш заглянув ще раз до кишень, чобіт та за пазуху і сів заповнювати картку — „постанову“ про арешт. Скінчивши поставив дату — 3 квітня 1923 р. і підсунув до мене листок.

— Прошу перечитати і підписатися.

Переглядаючи зупиняюся на долішній графі: „обвинувачується за 58 § карного кодекса“. Пригадую собі зміст того „симпатичного“ артикулу. „Принадлежність до товариств та організацій, що ставлять собі за ціль повалення совітської владі, або відрівання від Російської Соціялістичної Федераційної Республіки частини її території... карається найвищою мірою соціального захисту — розстрілом; з конфіскатою усього майна. При зм'яг-

чаючих вину обставинах тюromoю із суворим ізолюванням на термін не менше трьох літ, та позбавленням громадянських прав".

Із комендантuri повели відразу на допит до кабінету самого начсочі*) таваріща Михаїла (інакше — Менделя) Зільбермана. Із його запитань виношу переконання, що арештували мене на підставі його розмови із Дацишином ще зімою, та пізніших донесень тайних агентів, що їм „розробка“ була припоручена. Арешт не мав нічого спільногго із смертю Дацишина. Фактичних доказів вини ГПУ очевидно не мало бо Зільберман сердився і кричав, щоб я признавався. Почувши від мене, що коли він не заспокоїться то я не буду з ним говорити — покликав вартового коменданта.

— Замкнути у перший номер і відкрити піддуvala!..

На сходах роздумую над тим — що то за та-
кий „нумер“ із „піддувалами“?

Переконуюся, що то звичайнісенький маленький домовий кльозет із якого „раковину“ забрали, а поставили деревляний стілець. Рура у долівці була закрита деревляним кружком. Коемдант зняв той кружок і забрав його з собою. Знизу потягло відповідним запахом. Спати у „нумері“ можна лише сидячи на стільці та спершись плечима у одну стіну, а колінами в другу. Холод був „собачій“. Не можна сказати, щоб три ночі й три дні, які провів у „першому нумері“ — належали до приємних спогадів...

Третієї доби підвечір, хтось просунув у дірку

*) Начальним секретно-оперативної частини.

в дверях десять цигарок, потім сірники. Припадаю оком до визірки і бачу широке обличчя Єрофеєва. Киває пальцем, щоб наставив ухо.

— Я тільки що приїхав із Вінниці... Не журись — нічого страшного нема. Ото тоді Дацишин на тебе наговорив, а Зільберман „сексотам“ заування дав слідити за тобою. Ну, а ті, як звичайно — понаписували усіх дурниць... Із Зільберманом я не хочу говорити — бо то баран, а як переїдеш до Вінниці — там тебе звільнять одразу... Тільки той... гляди про „гудзики“ не проговорися... Зараз я віддам розпорядження, щоб тебе перевели звідси до загальної камери, бо.. мені це помешкання потрібне для жида-пачкаря, якого справу я веду...

Через годину один із дрібніших чекістів — молдаван — вів мене через подвір'я до загальної камери, що містилася в окремому будиночку.

— Тебе що, товариш Єрофеєв — давніше знов?

— Були знайомі.

— Він казав мені, що Зільберамн пришивав тобі „липову“ справу... М-д-д-а-а.... То, брат, та-
кий... Він мені за два тузіни дамських пончох за-
граничних — карну справу причепив був... Добре,
що товариш Єрофеєв із начальником переговорив
і той сказав припинити, а тоб „парився“ місяців із
шість... А сам контрабанду із граници автом возить... Ти, браток, замерз як я бачу... Нічого... За-
раз улаштую тебе — нагрішся...

Арештанське приміщення — було досить „оригінальне“. Починалося коридорчиком у якому сидів на столі вартовий чекіст із ключами. Потім

був передпокій де стояла бочка з водою і п'ять величезних бляшаних „нічних посуд“. За ним була жіноча камера, а за нею мужеська. Між цими двома камерами двері не зачинялися, бо мужчини мусили ходити до „передпокою“ через жіночу. Жіноча загальна — була „загальною“ подвійно: мужчини, що були арештовані з власними жінками — мали дозвіл спати на жіночих прічах. Крім того спав там іще старенький священик, бо був старенький і мав хворе серце, та арештований за щось чекіст — бо... був чекіст.

Молдаван перейшов zo мною через жіночу і зупинився на порозі мужеської.

— Що — тут у вас місця на прічах нема?

У відповідь загуло пів камери.

— Товариш комендант! Дозвольте спати на підлозі у жіночій. Там ще й на прічах може пара чоловік зміститися — а тут на підлозі нема вже де усім лягти.

Молдаван нічого не відповів і обернувся до жіночих прічів. З краю під стіною, накрите з головою блакитною шовковою ковдрою, лежало щось аж занадто „солідне“. Із під ковдри виставлялася пара грубезних ніг. Чекіст потягнув за ковдру. Із під неї показалося досить можливе „личко“ під копицею кучерявого русого волосся та „геркулесівські“ рамена. Коли „личко“ розкрило очі — молдаван привітливо усміхнувся до нього.

— Товариш Роза! Можеб ви посунулися трішки від стіни і примістили коло себе цього товариша... Та позичте, поки йому принесуть, кра-

йочок матераца і ковдри... Бідолага закостенів у „першому нумері“...

Роза глянула на мене співчутливо.

— Перший нумер.. Щоб він вам завалився разом із вашим Зільберманом! Я у ньому за два дні може із десять кілограмів ваги стратила...

Потім, струснувши цілими прічами, відсунулася від стіни і загнула край ковдри.

— Роздягайтесь та лізьте грітися. Я вже знаю, як то після „першого нумеру“...

Моїм „сусідом“, як виявилося, була Роза Фінкель — дочка колись дуже багатого жида-фабриканта. Була це „знаменитість“ повітового міста про яку я де-що чув раніше. Славилася тим, що чотири роки назад, коли мала ще тільки чотирнадцять літ — важила вже девяносто кілограмів. Три роки тому, при відвороті польської армії — утікла із гімназії з якимсь майором закордон. Тепер була арештована за поворотний перехід граници.

Загрівшися та наслухавшись оповідань Рози про життя закордоном — іду до мужеської камери де лунали пісні й регіт. В'язні розважалися: „різали дуба“, „будували паровоз“, „розмовляли по телефону“ і т. д. Жертвами тих злосливих забав були „новачки“, що не знали ще всіх арештантських „премудрошів“.

Майже половина в'язнів — перебіжчики галичани. Підсідаю до елегантсько одягненого молодця. У розмові довідується, що це бухгалтер Брояківський із Дрогобича. Мав прекрасну посаду у нафтovій фірмі та покинув її і перебіг на „радянську“ шукати щастя і слави. Кажу йому, що

більшої дурниці він стрелити не міг... Брояківський не погоджується.

— Але — що?.. Пречінь я розумію, що мусять перевірити чи я не ворог часом... Але я, пане товаришу, є прихильником соціалізму. А до того я приніс листа до Порайка від його шкільного товариша, який мене поручає...

— Добре — добре... Як я чую із розмов, так оті два студенти перебігли, бо хочуть замість польського бйська — піти до „української“ школи червоних старшин... Оті голодранці — шукають тут заробітку і кавалка хліба... Чого ви шукаєте?

— Пане товаришу! Я працював у французькій фірмі — мав двіста долярів місячно... Можна жити — правда? Алеж я там не мав жадної перспективи! Я скінчив університет, знаю мови... Та що з того, коли для мене там замкнуті дороги до якоїсь ширшої праці через те, що я українець. А я хочу прикладти свої знання для праці на добро свого народу! Яж можу провадити якусь поважну громадянську, політичну роботу... А чи ж мені поляки дозволять? Тут, у своїй державі — зовсім що іншого! Тут, прошу вас, я — українець — можу авансувати навіть на міністра або народного комісаря...

Я дружньо пlesнув „кандидата у міністри“ по плечі.

— Дурний тебе, брате, піп хрестив...*).

*) Пан Брояківський, як мені відомо, утік у 1925 році назад до Галичини і задоволившися скромною кооперативною працею. Як попаде йому до рук ця книжка — прошу не сердитися... Нема за що...

Тюремний підвідділ Подільського губвідділу ГПУ, окрім двох жіночих, мав вісім камер, що були „зроблені“ із звичайних кімнат приватного будинку. Містилося в них коло 400 підслідчих в'язнів. У „моїй“ невеличкій камері було сорок чоловік. Були тут представники усіх „кляс“: священики, учителі, службовці, селяне, тай навіть два „пролетарі“ із Вінницької електровні. Вікно із надвору було закрите деревляним щитом і температура у камері була така, що здається, як би був там пісок — можна би пекти яйці — як у Сагарі.

Справу мою передали слідчому Якову (тобто — Янкелеві) Зільберману — рідному братові Менделя Зільбермана. Арештанти, що перебували вже у „тюрпіді“ по кілька місяців — гратулювали мені... Оповідали, що Зільберманові доручають тільки неповажні справи, тай взагалі його у ГПУ держать лише через те, що його „швагер“ — є членом ради народніх комісарів України. Дурнішого слідчого я справді у ГПУ не зустрічав, ні до того — ні після того. Зовнішній вигляд: — низьке прищувате чоло, круглі барабанячі очі, круглий ніс, що наперекір усім вимогам раси — задирався до гори. Коли він покривленими на всі боки літерами писав протокол допиту — то прикушував вивалений на нижню губу язик і безперервно шморгав носом підтягаючи назад те, що непрошенно із нього вилазило. Коли говорив — „харкав“ немилосердно. Перша наша розмова виглядала так:

— Товариш Горський! Попереджу вас, що я вже все знаю. Я хочу щоб ви призналися самі тільки для того, щоб вас лекше покарали...

- Ну добре-добре... Але я нічого не знаю!
- А я вам кажу — що я все знаю!
- А я повторюю, що не знаю нічогісенько.
- Товариш Зільберман витягнув із кишені бельгійський бравнінг і витягнувши руку через стіл за-махав ним перед моїм носом.
- Признавайтесь, бо я вас, зараз застрелю!
- Заховайте револьвера, бо поки ви його на-ладуєте — я видеру і викину за вікно.
- Він наладований!
- Брешете, бо „шпіндик“ до гори стоїть...
- Зільберман глянув на „шпіндик“ і склав бравнінг. Потім зморшив брови і уважно глянув на мене.
- Ви мені сказали — що я брешу?
- Я хотів сказати — що говорите неправду.
- Будете признаватися?!
- У чому?
- Що ви є петлюрівський організатор!
- Ані мені сниться! Я старий большевик.
- Будете признаватися?!
- Не поріть дурниць...
- Ходім! Я вам покажу — де раки зімують!!
- У тюрподі Зільберман підклікав дозорця.
- Замкнути його у підвал і тримати поки не заявити, що вже признається.

Дозорець завів у темний коридорчик, підняв у підлозі ладу і смачно позіхнувши — запросив мене очима.

— Лізь, товариш... та помалу щоб карк не скрутив...

Злажу по звичайній деревляній драбині. Надо

меною замикається на колодку лядя. Папіроси і сірники в тюрподі дозволялися. На щастя мав їх із собою. Закурюю цигарку і присвічуочи сірниками із цікавости оглядаю льох. Звичайнісенький собі льох у якому колись певно можна було картоплю тримати. Тепер вимагав капітального ремонту. По одній стіні сочилася вода із попсованого внутрішнього кльозету. Цегляна долівка покрита слизьким болотом. Стіни слизькі від вохкості й плісені. Єдиним можливим місцем — була драбина. Сідаю на долішній щебель і відігнавши від себе всі ариштанські турботи — починаю думати над тим — що поробляє під цей час Славця?... Нараз — щось упало мені на плече. Відрухово хапаю рукою за те місце і це „щось“ — впивається зубами у палець. Вісім років назад, коли недалеко мого коня уперше розірвалося гарантне стрільно — я злякався був трошки менше. Через хвилину упритомнюю собі, що то ніяка „нечиста сила“ — лише звичайний щур. Ще через кілька хвилин переконуюся, що їх тут немало, та що я очевидно перешкоджаю їм мандрувати по драбині під підлогу і з поворотом. Випаливши ще одну цигарку, вилажу по драбині й починаю товтки кулаками у ляду. Коли прийшов дозорець, кажу йому, щоб викликав слідчого Зільбермана, бо я вже хочу признається. Дорогою до свого кабінету, Зільберман усе похвалив мене за мудрий замір. Сівши за стіл вивалив язик і почав писати заголовок протоколу.

— Так ви, товаришу Горський, признаєтесь, що були у петлюрівській контр-революційній організації?

— Так.

— Що це була за організація і хто у ній був керівником?

— То моя організація — я у ній найстарший. Обличчя товариша Зільбермана розмаслилося... Почав записувати із таким захопленням, що забув у час підтягнути назад сопля.

— Скільки у вашій організації є членів?

— Чотирнадцять тисяч.

Зільберман роззвив рота.

— Ой-йой! То щось багато... Може менше?

— Ні одним чоловіком!

Записав.

— Хто вам доручив таку організацію?

— Сам Петлюра.

— Ви були у нього за кордоном?

— Ні, він був у мене.

— Де саме?

— Ми бачилися тут, у Вінниці.

— Що ви кажете?! Тут був сам Петлюра і його не упізнали?

— Він був передягнений за жінку.

Записавши, Зільберман довго роздумував над тим що записав.

— А ви під цим підпишитесь?

— Чому б ні?

— Але як ви мене дурити — то будете за це відповідати.

Зільберман покликав із сусідньої кімнати другого чекіста.

— Побудь з арештованим. Тільки — уважай!. Я піду до начальника...

Через декілька хвилин повернувся в супроводі заступника начальника губвідділу ГПУ Іванова — інтелігентного освіченого москаля з чорною борідкою.

Іванов сів, переглянув протокол, потім піdnіс очі на мене і постукав себе пальцем по чолі.

— У вас, товариш Горський — тут усе в порядку?

— В порядку товариш начальник. Через те я волю „призватися“, що я є сам Петлюра, ніж ночувати у вашому льоху із шурами.

Начальник посміхнувся.

— Ви що, товариш Горський, ГПУ — не боїтесь зовсім?

— А щож то я, товариш начальник, контрреволюція чи буржуазія яка — щоб ГПУ боятися?

— Ви давно арештовані?

— Третій місяць

— Стрівайте... Мені хтось, здається, щось говорив про вас... Ага... Вас Єрофеєв — знає?

— Дуже добре. Він довший час працював у моїй волості, знає як я провадив роботу і в кожному разі може щось правдивішого і розумнішого сказати про мене — ніж наплели дурноваті „секс-сити“ — на замовлення.

— Гм-м... Він мені казав, що у вас там якісь особисті порахунки були... А ви категорично твердите що ніякої контр-революційної роботи не вели? А може щось трошки було?...

— Товариш начальник! Я розумію, що ГПУ виповнюючи своє важливе завдання по обороні нашої держави — може помилково зачепити не того,

кого треба... Але ж — три місяці! Хіба можна було вже перевірити... І один товариш Зільберман і ось другий товариш Зільберман — хочуть мене переконати, що я петлюрівець... Чайже я, до сто чортів, добровільно служив два роки у червоній армії і бився з Петлюрою!!! У справі ж є про те документи, які забрали мені при арешті...

Цей мій „аргумент“ — документи, що правда дуже добре сфальшовані — були самим „слизьким“ місцем у моїй справі. Як викриється, що вони підроблені — карта буде побита. Єдина надія була на те, що приймалося під увагу під час їх „фабрикації“: Виставлена у них частина перекидалася з фронту на фронт, була декілька разів розбита, у 1922 році, вже після дати „моого звільнення“ — половину її вирізали басмачі у Туркестані, що захопили увесь штаб із канцелярією, після того була переформована і змінила назву.

Іванов взяв із стола мою справу, уважно переглянув документи, перелистував попередні протоколи допитів, що були разом з постановою повітового ГПУ єдиними „доказами“, бо донесення тайних агентів до справи не клалися, і... недбайливо кинув нею на стіл.

— Товариш Зільберман. До трьох днів справу маєте закінчити і передати прокуророві. Товариша Горського — відправити у допр.

На відході взяв сьогоднішній протокол Зільберамна і передерши на четверо — кинув до коша.

Винницька тюрма у літі 1923 року — **мала** специфічне „обличчя“. Більша частина в'язнів —

були священики, дяки, церковні старости. 1923 рік зустріла Україна під знаком небувалого підйому релігійних почувань в селянських масах. Обдерте „продовольчими загонами“, подесятковане кулями чекістів і голодом, ображене в своїх релігійних чуттях село — потягнулося душою до Вищих Сил за порятунком. У ті часи творилися речі направду не зрозумілі. Згадати хоч би такий факт:

Бронзова копула однієї з київських церков, що від часу потемніла вже — одного ранку засяла новою позолотою. Будова церкви та її положення у місті — виключали можливість потайного відчищення чи позолочення у ночі. До церкви стали зходитися й з'їжджатися тисячі народу. ГПУ стало розганяти богомольців. Державна комісія фахівців оглянула копулу і об'яснила у пресі, що зміна коліру наступила унаслідок атмосферичних впливів.

Не було повіту деб не відновлялися старовинні образи або не творилися інші випадки, що стягали до себе маси богомольців. Та найяскравішими і найбільшими по розмірах — були: калинівське чудо і „історія“ у Йосафатовій долині поблизу Вінниці.

Початок „Чуда в Йосафатовій долині“ не мав у собі нічого чудесного чи незрозумілого. Пастух Яків, що пас у тій долині череду — об'явив, що йому у сні з'явилася св. Діва Марія і сказала, що у найближчому часі на Україну має упасти така страшна кара Божа, якої нарід ще й не бачив. Спасеться від неї той, хто у тій долині поставить якнайвищого хреста.

В інший час, може б це так і залишилося

сном пастуха Якова. Але тоді, під час згаданої мною духової кризи українського селянства — сталося інакше. Із уст до уст, із села до села, із повіту до повіту — рознеслася чутка про слова Діви Марії до пастуха Якова.

На початку із більшіх сіл, а вже на другий місяць із Херсонщини, Таврії, Катеринославщини, Полтавщини, Курщини, Чернігівщини, Волині — потяглися товпи богомольців, що із співами молитов несли на плечах до Йосафатової долини величезні хрести. Загони ГПУ обсадили дороги, розгнали їх і відбирали хрести. Богомольці зрубували у лісах дерева, робили хрести і полями уночі йшли до долини. Протягом трьох місяців на долині стало понад сорок тисяч хрестів обвішаних вишиваними рушниками.

Інакше почалося коло Калинівки. Червоноармієць-чекіст, що проїжджав поуз придорожній хрест — стрілив із рушниці в Розп'яття. Селянё, які йшли за ним, зауважили, що із простиру на грудях розп'ятого Христа — сочиться каплі крові. На другий день коло хреста були вже тисячі людей, а через два-три тижні — хрест що дня облягала кількадесятисячна юрба. Були випадки масових візій, коли тисячі народу одночасно бачили над хрестом св. Юрія на коні, Архангела Михаїла з вогнем мечем й інше. Юрба запалювалася вогніми до большевизму гаслами. Влада вислав панцирники і військові частини. Комісія, яку вислав Губсполком оглянула в присутності богомольців хрест і заявила, що та червона рідина, яка періодично з'являлася із простиру — це ржавчина

і фарба змішані з дощевою водою. Інтервенція священиків єрітувала комісію від самосуду юри. Арешти селян не помагали; таї ГПУ не мало фізичної змоги арештувати ті безперервні потоки людей. Тоді арештували всіх довколишніх священиків і оголосили, що коли богомольці не розійдуться — священиків негайно розстрілють. Це помогло. Сапери вирубали хрести на Йосафатовій долині і знесли калинівський хрест.

У час, коли я попав до горми — саме перевідилася ліквідація. Пастух Яків конав вже у тюремній лікарні смертельно побитий чекістави. Поздібна участь постигла і старого священика, який відправив перше богослужіння коло калинівського хреста.

Місяці збігали. Прокуратура і суд були так завалені справами, що тягнули розгляд по рокові і більше. Мої снодивання, що прокурор просто припинить справу — не збулися. Передав до суду. Слідчий губсуду — надзвичайно інтелігентний жідок Радов, що дістав підготовку до свого фаху у Московській Музичній Консерваторії, закінчив слідство і дав мені переглянути справу. При цій нагоді з приємністю стверджую, що мого минулого не перевіряли. Всі інстанції задовольнилися фальшивими документами. Згодом товаріш Радов написав акт обвинувачення, що змістом скидався на літературний твір для конкурсу. Найменше у ньому було того — чого я боявся. Справа знову пішла до прокурора і там застрягла.

„Сонечко” помінялася за згодою лікарів по-

садою із сестрою, що працювала в тюремній лікарні. Через неї я мав зв'язок з волею. Мене завідомили, що колиб я був засуджений до розстрілу — то „Коля“ із трьома хлопцями відіб'є мене коло виходу із губсуду. Упляновано все було добре. Автом, яким я мав би іхати до тюрми — пойдемо до стрижавського лісу.

У кінці листопада відвідав мене у тюрмі Єрофеев. Сказав, що перевівся вже до Вінниці. Інтервювати за мене в прокурора йому не випадає, бо справа „контр-революційна“. Але... цілий грудень місяць — контр-революційні справи в губсуді буде розглядати його приятель Майоров, що часово заступить іншого предсідника. Він оповідав йому про мене і запевнив, що справу мені „причепив“ безпідставно Михаїл Зільберман із за особистих порахунків. Ну а... Майоров — бувший чекіст — що вилетів із ГПУ завдяки доносові Зільбермана, що Майоров торгує заграничною кокаїною. Словом... як що моя справа буде розглядана у грудні — то я вже маю у кишенні вправдовуючий вирок...

Другого дня я об'явив голодівку з домаганням, щоб справа була призначена до розгляду. На п'ятий день дістаю завідомлення, що прокурор пересилає справу до суду. На восьмий день прийшов папірець, що справа розглянатиметься 16 грудня. Вісім днів, замкнутий наглухо у одиночці секретного корпусу — я живився... (прошу не усміхатися...) мріями про Славцю... В них я забувався від голоду й спраги.

Коли мене виснаженого після припинення голодівки забирали до лікарні — несподівано зу-

стрівся на коридорі секретного корпусу з Бояківським, що вертався разом з партією галичан-перебіжчиків із прогульки. Та не був це вже елегант — бухгалтер із Дрогобича. Зарослий, брудний, в старенькому обшарпаному одягу совітського виробу, замотані в онучі ноги були в старих гальошах. Колір обличчя мав не кращий як я після голодівки. Побачивши мене угішився.

— Й-о-й! Пане Горський, ви ще сидите?

— Я то я... Але ви що тут робите дев'ятий місяць?!

— Най то все шляк трафить! Ті батяри кажуть, що я шпигун буржуїський... Пішла справа до прокурора... Дивіться як я виглядаю... усе за хліб попромінював... Таж то хлоп здохнути може на такому вікті...

16 грудня, я, подякувавши судові за „справедливий“ вирок ішов під руку із „Сонечком“ до неї на квартиру. По другій стороні ішов помахуючи палочкою „Коля“, що приїхав до Вінниці на два дні, і задоволено усміхався до мене іздалека.

„Латинський“ новий рік ми зустрічали в прикордонному містечку. „Начальник“, я і три „боєвики“: № 3, № 7 та № 11. Новорічну вечерю зробили ми собі як тільки стемніло. Після лівночі — мали вирушити назад за кордон. Ми випили тільки пляшку білого і пляшку старого червоного вина. Може через те, що я ще не окріпнув якслід після тюрми і голодівки, ця дитяча порція — вдарила мені в голову. А разом з цим, цвяхом засіла у ній думка про те, що під цю хвилину, мене від Славці

рогом забудеш і нікому із найпевніших наших людей не згадаєш.

„Начальник“ спер голову на руку і хвилину задумливо креслив щось олівцем на папері.

— ГПУ вже позбувається „традицій“ Чека і стає контр-розвідкою в повному значенні цього слова... Налагоджується досить добрий агентурний апарат... Мине ще якийсь час і воно наробить нам клопоту... Треба поплутати йому стежки. Із правдивих — збити на фальшиві. Я хочу знати заміри чекістів, хочу знати кого вони „мають на очі“. Хочу мати змогу попереджувати тих, кому грозить небезпека і унешкодливовати руками самого ж ГПУ тих — від кого нам буде грозити небезпека.

— Я підставлю вас усіх трьох Подільському ГПУ так, що воно завербує вас до своєї агентурної праці Робити будете те — що я вам скажу. Між собою будете порозуміватися, та колиб хтось із вас був викритий — має вмерти сам. Робота це дуже небезпечна. В ній треба скоро рухати мозком і зовсім не давати рухатись нервам. Це буде гра у „дурні“ із самою тіткою смертю, під час якої мусите бути добрими шулерами. Головне — спокій у кожному положенні. Тоді буде все добре. Через якийсь час — я виряджу ще одну трійку. Наразі не маю ще відповідних людей.

Лені стало якось... ніяково.

— Якщо треба — я піду.

— Не надаєшся.

— Чому, начальнику?

— Чоловік, що йде на цю роботу — мусить

не відділюють кордони... Сісти у потяг і завтра коло неї... Та... Завтра треба бути у Вінниці. Так як забагнеться часом чогось дитині — захотілося мені відразуж, з місця написати до неї листа. Перепросивши товаришів — похапцем пишу його.

„Знудьгувався... Скорож два роки як не маю від тебе ніякої звістки... Писав декілька разів... Останнього листа — передавав із тюрми. На наше Різдво — постараюся приїхати...“. Хотів уже скінчити, та... згадав як мені хотілося поцілувати її на прощання і... убгав до листа ще „міліон“ поцілунків і різних „сінтиментів“. Дописав, щоб не сердилася за те, що понаписував дурниць бо... пишу трошки п'яній. Тоб-то до тих „дурниць“ — дописав'ще одну.

Через годину — у голові було ясно: На столі замість вечері — лежали папери із гечкі „начальника“, зявивши список гутотка боєвиків „начальника“ вписав моє прізвище над прізвищем, що було напечеркнуте синім олівцем.

— Минулого тижня, № 8 — застрілений на кордоні бульщевицькою стопожею. Займаєш його місце, до попередньої праці, якісній час довертаєшся не можеш. Будеш жити у Вінниці. Будеш мати „під майданчиком“ джерело існування, тільки таке, щоб не перешколжало твої виїжджати. Тепер я овлу говорити. Хлодичми в справах через яку диківку від них. Ти, якщо ці розмови будеш присутнім, будиб хтось із них не міг до мене прибути у потрібний час — ти будеш привозити мені, забирати від мене, що буде треба. Те, що почуюш — за но-

забути батька, матір, усіх найближчих. Для нього, поза тим, що він має робити — повинен перестати існувати весь світ. Я читав того листа, що ти передавав із тюрми через „Сонечко“ і не читавши можу тобі переповісти, що ти писав сьогодні. Батька ти можеш забути, але про „неї“ — будеш думати у хвилину, від якої буде залежати і твое тай може й ще чиєсь життя... Наразі я для тебе маю одну маленьку роботу. На початку кожного місяця — п'ятого-шостого дня, два фельд'єгері із Харківського ГПУ привозять до Вінниці інструкції та долари для закордонної большевицької роботи. Ідути завжди поспішним поїздом Москва — Волочиська в окремому купе. Мені потрібне те, що, вони будуть вести після нового року. Ти № 2 і № 6 — залагодите цю справу.

Через вісім днів Вінниця мала урочисті похорони двох фельд'єгерів ГПУ. З течкою набитою парами і доларами — пішов через кордон № 2 — тоб-то „Коля“, який перед тим дістав двотижневу відпустку із госстраху „по хворобі“. Я у цей час мусів сидіти у Вінниці та удавати, що є страшно занятий... гуртовою продажею вакси і пасти до чревиків — виробів маленької „непманської“ фабрики. Оповідати, як ми „залаходили ту справу“ — шкода місця. Такі речі робляться майже завжди однаково, незалежно від того: чи виконавцями є революціонери, чи — „ділінгери“.

Зайшов повечеряти до „люксусового“ непманського ресторану „Уніон“. За одним із столи-

ків сидів Єрофеєв і начальник контр-розвідчого відділу ГПУ — Галіцкій. Був це інтелігентний жід з богатої одеської родини. Мав повне випещене обличчя і сірі стальового коліру й виразу. Єрофеев піднявся із за стола.

— Здоров товариш Горський! Я вже давно тебе хотів побачити... Познайомся — це товариш Галіцкій. Ми з ним про тебе говорили...

Галіцкій „делікатно“ оглянув мене.

— Ходімте товариши до окремого кабінету.

У кабінеті Галіцкій сказав подати пляшку коняку і відповідні закуски.

— Так от що, товариш Горський... Мені про вас Єрофеев говорив і я постановив притягнути вас до праці у ГПУ. Не маю на думці дрібного „сексотства“... Я вас возьму на штатну посаду в агентурному апараті. Будете мати добру платню, на видатки окремо... Як покажете свою роботу — можливо переведу вас до зовнішнього ГПУ. У вас там була якась справа?..

— Було... Ну та із большевика контр-революціонера безпідставно зробити хіба не можна. Мене виправдали цілком...

— Ну, знаєте, мені більш усміхалобися, як би ви таки були контр-революціонером та стали чесним чекістом...

— Я боюсь, товариш Галіцкій, що із цього нічого не вийде. Я не маю ніяких зв'язків із контр-революціонерами. Що я за роботу зможу вам дати! Ви мене якийсь час потримаєте і викинете.

— Зв'язки я вам сам дам. Від вас буде залежати тільки відповідно розпрацювати те, що

- Ти дуже її любиш?
— Начальнику! Я не маю права так казати...
Я люблю її так, як Україну...

„Начальник“ чомусь зідхнув і на хвилину задумався.

— Не можна, друже, так любити.. Це рідко добре кінчаеться... Ти коли хотів би їхати?

— Хоч би й завтра.

— Ну добре... Я завтра поїду залагоджу тобі справу з документами. Та здіймемо мірку — привезу тобі „европейський“ одяг, бо таким „азіятом“ — тобі і до поїзду не можна сідати.. Увечері собі поїдеш. Що ти умієш робити?

— Умію стріляти, кидати франати, що разривалися у леті, не зле їзджу на коні, шаблою орудую.

„Начальник“ посміхнувся.

— Це, друже, фах у мирні часи зовсім не чоплатний.. А поза тим?

— Поза тим... Читати — писати...

— Мусиш, або вчитися, або за якийсь, як кажуть, „інтерес“ братися... Ти маєш право до частини фельд'єгерської течки..

„Начальник“ відсунув шуфляду і відлішив тридцять папірців по сто доларів;

— Візьми.. На початок тобі вистарчить.

Я сидів на знайомій отаманці і розмовляв з маю маленької Любці. Власне говорила вона: ...Це таке звичайнє і просте... Я доткав.. Час робив своє діло. Приїхав лінший.. Був кучерявий і гарно співав... Славця закохалася... Тепер вчиться обое на

вам буде доручено. Але... я бачу, що ви не маєте охоти... Скажу вам просто. Коли я вже постановив собі притягнути вас до роботи — нема над чим дискутувати. Вас суд виправдав... Але ви пі-дозривали у контр-революції... В таких випадках, ми маємо право, адміністративним порядком, без всяких судів, — запакувати так роців на п'ять на Соловки... Я не хочу цим сказати, що колиб ви не згодилися — ми з вами це зробимо. Відмовлятися ви не маєте причини...

— Та відмовлятися я й не збираюся. Ще рік тому — я казав товаришові Єрофеєву, що маю охоту працювати в ГПУ... Правда, я мав на увазі зовнішнє...

— Уніформа — від вас не утene.. Я хочу притягнути вас до роботи — де ви зможете дати найбільше користі, а саме — до боротьби з уніонською конт-революцією.

— Але я мав замір поїхати на тиждень на місце колишньої своєї праці.. Залагодити деякі особисті справи...

— Але ж прошу! Це — не горить.. Через тижден, два, — зайдете до мене і тоді все оформимо

Я сидів з „начальником“ і оповідав йому про свою розмову з Галіцким. Вислухавши — „начальник“ заперечуюче крутнув головою

— на цю роботу я тебе не пошлю.. Залишишся за кордоном і більше туди не поїдеш..

— Очевидно, „начальник“ упіймає на мої обличчі ютку радості, бо й сам посміхнувся.

університеті у Кракові. Цяна Любця прислухалася до нашої розмови роскладаючи на стільчику зававки.

Розірвав листа, що його залишила для мене Славця, коли приїжджає до дому на Різдво.

„Пане поручнику! Або ви не одержали моє листа якого я послала вам у відповідь на ваш лист з України, або не захотіли його дуже виразного змісту зрозуміти. Я ніколи вас не любила. Чуття, яке було у мене до вас — не була любов. То був лише — жаль...“.

Кров ударила мені в лицце. „Жаль...“. Прокляте слово! Я так ненавиджу його! Чому Славця не знайшла якогось гіршого, образливішого слова — тільки це?!..

„...Ваш „п'янний“ лист — вбив в мені всяку пошану до вас і я вичеркую вас із числа своїх знайомих.

Ярослава Н.

П. С. Що до вашої обіцянки на Різдво — то може у вас на Україні так принято. У нас в Галичині без запрошення до чужої хати не приїжджають“.

Поклав лист і відкинувшись з замкненими очима на плечко отамани — задумався. Навіть не задумався. Шматки думок, що літають не чіпляючись один одного — не можна назвати задумою. Щось заворушилося коло моїх ніг. Цяна Любця вилізла на коліна і припала до моїх грудей.

— Знаєш що вуйцю Юрцю.. Ти не журися за Славцею... Знаєш що... Ти купиш мені метр чеколяди, а я, як виросту, — то я за тебе заміж піду...

Пригорнув її до себе. Той теплий віддих дитини на моїм обличчі — був такий... цілючий.

Любця клаляся спати і молилася Богу.

— Боженьку! Пошли здоровля таткові, мамці і щастя Україні...

Україна... Чому це слово таке болюче!.. Чому воно ще більш болюче вимовлене дитячими устами!.. Воно вдарило мені в груди і потягло, образ за образом: знущання, зради, зневаги, що їх переживає народ мій. Кров з тих образів заляпала в моєму мозку пекучі слова листа. Коли крики болю із тих образів змішалися з моїм болем — на душі стало камінно-легко.

Я підійшов до ліжка, нахилився над Любцею і поцілував її в чоло.

— Дякую Любцю...

Вона розкрила повільно очі, всміхнулася крізь сон до мене і знову зажмурилася.

Я сів коло „начальника“, поклав на стіл двадцять дев'ять папірців по сто долярів і сидів мовчки. Він теж мовчав, лише дві зморшки на чолі стали чорно-глибокими. Через якийсь час він поклав мені руку на плече.

— Двадцять два роки тому — я любив так само як ти і заробив двадцять літ каторги. Вона увесь час писала до мене листи. Як би ти, друже, читав ті листи! Вони напоювали мене силою. Через три роки я утік із Сибіру і заїхав за нею, щоб звати за кордон. Довідався, що вона вже два роки як вийшла заміж. Писала до мене ті листи, щоб... мені лекше було. Закордон я вже не емігрував. Залишився, став особою з чужим прізвищем і псував кров московській поліції. Це було для мене „лі-

ком". Найтяжче було мені погодитися із тим, що вона потім не була щасливою...

„Начальник“ знову замовк на якийсь час. Потім сховав гроші, витягнув списки і вичеркнувши мое прізвище із списка Б. — вписав його до списка Д.

— На тій роботі будеш смерть мати забезпечену на 90%. Та коли зараня погодишся на всі сто і будеш до неї спокійно усміхатися — то ручу, що нічого тобі не станеться. Через двадцять років будеш все згадувати — як я тепер згадую.

Після півночі я кинув у кут новеньке „европейське“ убрання і одягнув свої мисливські чоботи, смушову шапку, шкіряну куртку на футрі. До місця, де звичайно переходив кордон, треба було йти кілометрів із вісім. Там були комиші на річці і лози на большевицькому березі. Пекучий вітер із морозом сік у очі сухим снігом. Кілометрів через три дійшов до місця де на кордоні був застрілений № 8. Плюнувши в лиць в'їдливому вітрові, відвожу безпечники у обох револьверів, відгинаю дротики коло гранаті і звертаю удолину до голого чистого льоду. Больщевицької сторожі, чи на своє, чи на її щастя — не зустрів. За річкою виходжу на гору і убік вдарив вже большевицький вітер

Місяці збігали. Я „спіятлював“ із Галіцкім — був з ним на „ти“. Часом ми подовгу розмовляли з ним у його кабінеті. Під час тих розмов він винимав із шафи і переглядав агентурні справи у сірих та зелених обгортках. Кожний листок у кожній справі — то був щabelль драбини по якій повільно

лізла смерть до того, чиє прізвище було написане на обгортці. Ломати під ногами смерті щаблі, перевертати ту „драбину“ догори ногами — було одним із наших завдань. За те — ми платили: № 7 та симпатичний, здібний хлопець із другої трійки — вже були розстріляні. Кожний із них — вмер сам, не видавши товаришів.

Обличчя України у 1924 році, в порівнанні з минулими роками — змінилося до невпізнання. Знищенні під час „воєнного комунізму“ приватна торгівля і промисел — розвивалися велетенськими кроками. Переводилася масова українізація установ та шкіл. У своїй сільсько-господарчій політиці, большевики покинули методи „розкуркулювання“ та „развйорсток“, а на їх місце кинули гасло: кожний селянин при совітській владі має стати багатим. Розділена між селянами земля — була закріплена за ними на 9 років. Замість податків на турою — був заведений сільсько-господарчий грошовий податок, що не був тяжким, бо селянин вигідно продавав свої вироби на приватному ринку. На місце безвартісних міліардів і міліонів — прийшов сталий червонець. Царська золота десятка продавалася і купувалася вже на чорній біржі за 9 — 9,50 — совітських папірових карбованців. Долляр — за 1 карб. 50 — 60 копійок.

Людини в добром убранні і з чистими руками не називали вже „буржуйом“. Із зміною життєвих обставин, поважна частина української інтелігенції — цілком щиро почала погоджуватися з московським большевизмом; мовляв: їсти і одяг-

нутися можна, по українськи говорити не забороняють, — якого ще нам лиха треба?!

Приїзд Михайла Грушевського із за кордону, його реферати, статті Юрка Тютюнника у московських та харківських газетах — збивали з пантелику найсвідоміших. Українська держава з червоним прапором замість жовто-блакитного — багатьом видавалася вже чимсь реальним. Галичани, переважно молодь, перебігали до „радянської України“ цілими юрбами. Вже у травні, цифра підлітків із Галичини в реєстратурі подільського ГПУ — перескочила за тридцять тисяч. Деякі галицькі газети, що їх я час до часу переглядав у Галицького — були в телячому захоплені радянською Україною та її національно-культурними досягненнями. Випадково попало мені в руки число „Діла“ перечитане перед тим начальником контр-розвідки. Було там повідомлення про самогубство якогось професора на Україні. У залишенні ним залишці, як причина його смерті, подавалися радянські політичні відносини. Подавши то „з денникарських обов'язків“, хтось із редакторів застерігся від „тенденційних коментарів“ бо... „вправді“ йому відомі деякі негативні сторони „української радянської влади“, але... відомі також численні позитивні її сторони: національна культура... шкільництво... і т. д. Відчувалося, що як би автор не оглядався на польського цензора — то написав би щось більше. Галицький обчеркнув ту статтю червоним олівцем і на маргінесі газети надписав для свого секретаря: „сд. вym. в пап. дост. н. проп. за

гр.“, що мало значити: „зробити виборку до течки „досягнення нашої пропаганди за кордоном“.

Та згадане мною — це лише одна сторона медалі. У квітні 1924 року, права ГПУ обрізані 1922 року — були знову поширені. Справи української „контр-революції“ були виняті з під компетенції губсудів та їх слідчих і передані цілком ГПУ. Воно само вже переводило в них слідство, само й судило у надзвичайних сесіях. Тюрми і арешти при ГПУ — були переповнені людьми, що бодай колись мали зв'язок з боротьбою за незалежну Україну. Майже що вечора відбувалися крадіжки, розстріли засуджених. ГПУ через своїх агентів, пильно стежило за кожним українцем на державній чи кооперативній посаді.

Не належить до великої приемності, коли тобі, під час „дружньої“ розмови — скрутять назад руки, оглянуть кишені й освідчати, що ти вже арештований. „Приємність“ подвоюється, коли, зачувши запах смерті — мусиш удавати, що дивишся на те, що сталося, як на помилку або жарт.

У вікно залітали шуми літніх сумерок. Галицький сидів напроти мене через стіл. Коло нього лежав мій новенький „мавзер“ 7,65 з витягнутою магазинкою.

— Ну — товариш Горський — твоя карта побита.. Через тебе ми дещо втратили... Трудно... Втратимо ще й сім копійок на кулю.

Маленька павза.

— Моя душа чекіста давно вже зачула в тобі ворога. Я не мав доказів. Та... обдурював ти нас —

обдурили й ми тебе. Хочеш жити — викладай на стіл свої карти. Признайся щиро у всьому.

Голос у Галіцкого спокійний, майже ласкавий. Він приємно усміхається. Та у гаммі його усмішок проглядують нотки оскаженіlostі. Він озлоблений до краю. А боги сердяться тільки тоді — коли не почуваються на силах... Він не знає — чому — але душою правдивого контр-розвідчика відчуває, що биття і лякання смертю — не поможуть. Витягнувши через стіл руку — тепло кладе її на мою.

— Слухай, Горський, — хоч ти такий Горський, як я Галіцький — давай забудем все і почнемо від початку. Ти мені відкриваєш все, я звільню тебе і приймаю на працю. Не пожалуєш... Будеш мати, — що душа твоя забагне. Я чую, що якийсь діявол оточив мене своїми агентами. У мене, цього року, провалюється справа за справою. Я-ж не можу розігнати весь апарат... Допоможи мені і станеш для мене найдорожчим другом.

— Слухай, товариш Галіцький, мені здається, що ти просто перепрацювався... У тебе просто з психікою щось не до ладу... Тобі треба відпочати, а то ти скоро всіх своїх чекістів будешуважати за ворожих агентів... Ну чого тобі забагнулося мене арештувати?!

Галіцький перестав усміhatися і задзвонив на вартового коменданта.

— Посади у смертну камеру.

Від того дня збігає одинадцятий рік. Як на екрані пропливли: тюрми Вінниці, Києва, Полтави,

Херсону, симуляція божевілля, психіатричні лікарні, засуд, утеча по восьмилітнім ув'язнені, Дон, Кубань, Волга, Москва, Білорусь і... львівські хідники.

Сьомий рік спить уже „начальник“ на чужому цвинтарі, забравши до гробу ім'я не одного безіменного борця. Шорстка шматка смерті — стерла з табелі живих — майже всі згадані мною і незгадані №. №. №.

Розстріляний 1929 року хорунжий Калинівський. Тоді ж згасла від кулі чекіста „Сонечко“ і відспівав свій передсмертний марш юнак Павлусь. На їх місце стали, може... Андрійчик та Женя знад Либеді.

„Коля“ живе у Галичині, має споживчий скlep, дружину та двох малих синків. Хлопці — як живе срібло. Коли не б'ються на вулиці з однолітками — то дубасять у хаті один одного. „Коля“ все переконує їх, що битися не гарно...

Маленька цяна Любця стала вже величезною панною і як зустрінемося то цілувати мене за цукорки — напевно вже не схоче.

— відповідно до змін у вимогах до підприємств та організацій, що виконують відповідні функції, та залучення державного кошеля.

Ми розглядаємо це як важливу етапу реформування, що відбувається в Україні.

Досягнутих результатів можна дивитися в Україні, але вони не вистачають для підтримки високого рівня розвитку країни.

Інвесторам потрібно відомити, що в Україні вже встановлено підстави для подальшого розвитку.

Інвесторам потрібно знати, що в Україні вже встановлено підстави для подальшого розвитку.

Інвесторам потрібно знати, що в Україні вже встановлено підстави для подальшого розвитку.

Інвесторам потрібно знати, що в Україні вже встановлено підстави для подальшого розвитку.

Інвесторам потрібно знати, що в Україні вже встановлено підстави для подальшого розвитку.

Інвесторам потрібно знати, що в Україні вже встановлено підстави для подальшого розвитку.

Інвесторам потрібно знати, що в Україні вже встановлено підстави для подальшого розвитку.

Інвесторам потрібно знати, що в Україні вже встановлено підстави для подальшого розвитку.

Інвесторам потрібно знати, що в Україні вже встановлено підстави для подальшого розвитку.

Інвесторам потрібно знати, що в Україні вже встановлено підстави для подальшого розвитку.

Інвесторам потрібно знати, що в Україні вже встановлено підстави для подальшого розвитку.

Інвесторам потрібно знати, що в Україні вже встановлено підстави для подальшого розвитку.

В КАЗЕМАТАХ ГПУ

За плечима гримнув засув,^ж ляскнув у колодці
ключ... Оглянув свою камеру.

Камера № 8 — знайома вже з восьмимісяч-
ного сидіння минулого року. Перша від внутріш-
нього виходу, через що в ній завжди держали або
смертників привезених із в'язниці на розстріл, або
особливо важких підслідчих, що їх ГПУ заховувало
від других в'язнів.

Початок — не потішаючий...

Починаю ходити із кута в кут, намагаючись
з'ясувати і зважити положення.

Мозок працює горячково.

Пригадую собі подробиці арешту, пронизли-
вий погляд стальових очей Галіцького, інтонації
його спокійного, з добре прихованими нотками
злости, голосу...

....Твоя карта — побита”...

Здається це недалеко від правди.... починаю
зважувати, що „вони“ можуть знати, чого ні.

Те, що був старшиною в українській армії —
вже знають. Про побут у Холодному Яру — не зна-
ють. Про працю в підпіллі у 1922—23 році — не
знають, хоч про дещо здогадуються. Зрештою, ці
„обставини“, так заплутані попереднім арештом

і виправдовуючим вироком, що кінця в них тепер не знайдуть. Залишаються обставини, які спричинили цей арешт; тут частинку знають, про останнє — здогадуються, та і цього, що знають, більш ніж досить для розстрілу...

Коли дійшов до такого висновку, щось стиснуло весь організм хвилею протесту:

Не хочу! Треба шукати виходу!

— Ну, то драпайся на стіну... відкликається десь з кутка душі іронічний голос.

А чи не гірше положення було тоді, в 1920 році, коли вирок вже був підписаний?!

Але ж тепер не двадцятий рік, і розстрілювати за місто не поведуть... З дверей, через по-двор'я оточені дротом і вартою, і в „ті“ двері... Тут — не утечеш...

Б'ю по цій зайвій „сперечці“ фаталістичним „козирєм“:

А, чорт його бери! Що буде — те буде... Що положення погане, то це — факт, але ж нема такого положення, від якого не буває гіршого.

Треба заспокоїтися, зібрати розпущені нерви, а там положення само покаже, що можна буде зробити, щоб оминути неприємної смерти; коли ж не вдасться і таки розстрілять — то давно вже пора...

Роззываюся, кладу чоботи замісьць подушки, і розлігхішися на голому тапчані — міцно засипляю.

Потягнулися нудні, тривожні дні і ночі. „Тюрпод“ жив своїм глухим таємничим життям,

¹⁾ „Тюремний подотдел ГПУ“.

Блідих, виснажених в'язнів два рази на день виводили по черзі на двір, на десять хвилин. Рано давали кип'ятку, без цукру і фунт хліба. На обід, щодня, рідкий куліш із стухлого пшона, з олією, невеличка мірка на чоловіка.

Увечері — знову кип'яток. Від „обіду“ так несло стухлістю, що лише голод змушував його їсти, а на зміну страви надії не було. Ще до арешту я зінав, що подільська заготовча контора передала ГПУ дві тисячі пудів пшона, яке зіпшло на складах і не надавалося ні для армії, ні для експорту. Щодня привозили нових арештованих. Чие слідство вже було закінчене — відставляли до в'язниці. Після вечірньої перевірки тюрпопод завмірав, але що два-три дні, увечері, під ворітами жалібно-дико завивала знайома сирена авта Ліплевського¹⁾, яким возили із тюрми „смертників“.

Тоді коло моїх дверей проходила група людей, стукав засув сусідньої камери і після того дві-три години з неї доносилися нервові крохи, плач, голосна молитва, іноді лайка, — залежно від індивідуальності кожного з привезених. В 10—11 годині, знову стукали залізні вихідні двері, гrimав засув, у нічній тиші лунало — „Вихаді адін“!... і мої сусіди, по черзі, йшли туди — звідки вже не було повороту. Часто після цього, коли нерви в'язнів були напружені, коли слабіші духом були залякані — їх брали на допит²⁾ і неодин повертається під ранок згорблений, зів'ялий, підписавши все — що вимагав слідчий.

¹⁾ Начальник подільського губ. ГПУ.

Я для подільських чекістів був задобром старим знайомим, щоб вони могли сподіватися виграти щось, налякавши в ночі револьвером. Натомісъ годинами тягнулися „перехресні“ допити, під час яких старалися запевнити мене, що вони „все знають“ і лише бажаючи мені добра — радять, щоб я сам до всього признався — тоді... мене звільнить і все буде добре...

Роблячи „наївну міну“ запевняю, що нічого не знаю, потрохи сваримося із слідчими, але... після кожного допиту, все ясніше стає в перспективі — безвихідність...

Матеріял, що його мало у своїм розпорядженні ГПУ, нелегко було би перетворити у формальні докази на якомусь порядному суді. Та справа підлягала „Надзвичайній Сесії“, де засяде начальник ГПУ, його помічник по секретно-оперативній частині, й вони обидва перед тим підпишуть і затвердять акт обвинувачення. Третім буде член суду, із числа тих, які подобаються ГПУ. Адвоката, захисника — „Надзвичайна Сесія“ — не допускає, жадними формальними доказами, вона незв'язана — судить спираючися на „революційне сумління“. і коли додати, що у моїй виновності ГПУ було переконане і по деяким причинам сильно обізлене, — то смертний вирок був запевнений.

Йшов уже третій місяць слідства, а мене не дивлячиться на переповнення тюрподу — держали в одиночці. Допитами турбували мало — йшло збирання матеріалів і розшукування „спільників“, в різних місцях, агентурами ГПУ. Мозок був занятий фантастичними плянами утечі, та здійснення

їх — було річчю виключеною. Стояло питання: чи будуть держати до суду в ГПУ — чи по скінченні слідства відставлять до в'язниці. Там інші умовини, хтось може допомогти, — лекше зорганізувати втечу...

Зауважую, що коли камери по черзі виводять на двір, то як має проходити 6 камера — із дозорцем іде лише один чоловік. Когось ще держать в одиночці. „Віка“ в моїх дверях щільно закриваються, та одного дня дозорець не засунув засувки до кінця. Витягнутим із мітки патичком підважую її ще трішки і коли зайшла 5 камера — припадаю оком до щілинки.

Коло дверей проходить високий чоловік, в зимовій шапці, з спущеними до низу козацькими вусами. Обличчя надзвичайно знайоме, але хто? де бачив?... Із щілинки можна бачити лише на одну мить профіль... Може вдастся побачити на дворі.

Відчиняю вікно й починаю оглядати фанерний щит, яким воно було закрите ззовні. В одному місці зауважую маленьку щіліну, заліплена знадвору глиною. Просуваю крізь ґрати руку з патичком і обережно виштовхую глину. Видно клаптик подвір'я, на якому стоїть вартовий з рушницею на поготівлі та дозорець із витягнутим револьвером. В'язня не видно, але по направлінню їх поглядів, згадую до де він. Нарешті дозорець махнув рукою: „Захаді!“

Через видну мені частину подвір'я переходить із заложеними назад руками, з високо піднятою головою цікава для мене постать. Вдивляюся в обличчя: Стаман Хмара! — Семен Харченко...

Про арешт його в Кам'янці Под. я чув ще весною, але думав, що він відставлений до Харкова. Добре було би зв'язатись з ним... Він, звичайно, не має другої перспективи, окрім розстрілу, або втечі, — може у майбутньому, припадково прида-
мося один одному... Якби попасті до однієї камери, або хоч в сусідні... Хмаря — силач, привічкаєний до небезпеки... Знову заройлися в голові пляни втечі...

Мити підлогу і „парашу“ я категорично від-
мовився ще з початку і дозорець Арбузов, кацап-
чик з неприємним монгольського типу обличчям, один із виконуючих обов'язки катів, посердився —
посердився, тай став присилати для цього — в'яз-
ня, молодого седянського хлопця. Хлопчина був за-
турканий, несміливий, і слухаючи наказу Арбузова,
не відзвавався до мене, коли я пробував заговорити.
Днів за три до того, його відслали до в'язниці
а намісто нього став приходити якийсь середніх
літ чоловік одягнений у подрані штані, в яких од-
нієї ногавиці бракувало по коліна, та у подерту
стареньку блузку на голе тіло. Його виснажине,
заросле і брудне обличчя виглядало інтелігентно.
Певно він прибірає і Хмарину камеру... Треба при-
нагоді розмовитися. Підлога милася у середу та
в неділю. Завтра приайде. На другий день дозорець
пустив його до моєї камери з відром, щіткою
і шматою:

— Ти, Ян, сьогодні добре вишуруй підлогу,
може начальник зайде... Замкнувши камеру на
ключ, пішов виводити на двір в'язнів.

Ян налив на підлогу води і став старанно

терти просяною щіткою. Лежачи на тапчані —
приглядається до його обличчя: блідо-жовте, очі
глибоко запали, губи безкровні... Зпід розхристя-
ної блузки видно запалий живіт і випнуті зпід
шкіри ребра.

Потерши деякий час, він раптово випустив
щітку, руки підігнулися і поховзнувшись він вда-
рився лицем до мокрої підлоги. Схоплююся з тап-
чана, підвожу і садовлю його коло себе.

— Голова трішки закрутилася — винувато
говорить він нечистою російською мовою. Деякий
час сидить непорушно уп'явшишся шкляним погля-
дом у покинуту на підлозі щітку, потім зауважує
кров, що бігла із розбитого носа, витирає її рукавом
блузки і повернувшись якось дивно дивиться
мені в очі.

— Слухайте, дайте мені добре по морді,
з обидвох боків, я вас прошу...

— За що, Ян?

— За те, що я дурень,чуєте, дурень, дурень,
і ще раз дурень!

— За що ти сидиш?

— За що? Я поцілував би руки тому, хто
сказав би мені за що... За те, що дурень, — другої
винні не маю...

Хвилину сидить мовчки неначе щось зга-
дуючи.

— Я сам поляк, із Лодзі... Дванадцять років
пробув в Америці... Я — фризієр, мав у Чікаго свій
заклад. Працював сам, тримав ще двох челядників
і хлопця-учня...

П'ять років був я членом американської ко-

муністичної партії, всією душою був захоплений ідеєю соціалізму, віддавав на партійні справи половину свого зарібку, підтримував свою пресу, агітував на зібраннях тай-усюди де тільки було можна... Минулого року мене вислали із Америки. Перед тим дозволили мені продати мою частину будинку, який ми купили утром та майстерню.

Приїхавши на батьківщину, до Лодзі, я став агітувати серед тамошніх робітників. Приходила поліція арештовати, але я як раз вийшов був до знайомих. Сестра попередила мене, принесла мені мої гроши, я частинку залишив їй, а дві тисячі доларів і американський партійний білет зашив у одежду й пішов добиратися до радянської грядниці. Переїшов щасливо. Якби ви знали, який я був щасливий, коли побачив першого червоноармійця з п'ятикутникою зорею! Про цю хвилину, про щасливу соціалістичну батьківщину робітників усього світу — я ж мріяв ще в Америці...

Ян важко зідхнув і помовчав трохи.

— Приняли мене нічого, нагодували, гроши і документи забрали, кажуть — у Проскурові віддамо... Списали протокола, запитали де я взяв стільки грошей. Я оповів все, як було, чисту правду. У Проскурові, в ГПУ, мені кажуть, що мій комуністичний білет фальшивий, що я не міг бути комуністом, бо мав власний будинок і експлуатував, визискував трьох робітників, що я польський шпигун, та щоби признавався, що мене по-слав і дав гроши. Я зпочатку розсердився, кажу їм, що не мають права ображати мене, чесного кому-

ніста. Тоді вони зв'язали мені руки і збили так, що я не міг потім піднятися з підлоги.

Ян задумливо подивився на свої сухі, голі до ліктів руки.

— Думаєте, я такий тоді оув? Був повний, здоровий, однією рукою, жартуючи підіймав сорок кілограмів, а зараз відра з водою, повного не донесу... Подержали мене два тижні у Проскурові, а потім переслали сюди, до Винниці. Тут, ще два рази тяжко побили, щоб признавався чого прийшов, а тепер вже п'ятий місяць не зачіпають. Кажуть, що послали листа до Комінтерну, щоб через американську секцію справдили, чи я дійсно комуніст.

Сиджу в 4 камері, разом з другими, тіснота страшна... Там ще є декілька таких як я: учитель Кшижак із Ченстохова, Дузінкевич — польський поліціянт, Вальчак — поляк із Підволочиськ, Степан Кравс — українець із Любачева, Франко Петричко із Львова, — все комуністи... Багато є дурнів на світі... Але я найбільший...

— Ян, ви ж безсильний зараз зовсім... лежали б у камері...

— Голод примушує... З'їси рано ту пайку хліба з горячою водою і голодний, як пес; вип'еш в обід шклянку тієї зупи смердячої без хліба і голодний аж до другого ранку. У Проскурові віддав за хліб, що мав лихнього, а тут і пальто віддав й убрання. Оцей самий дозорець взяв у мене мое американське вбрання з найліпшого сукна і черевики, а мені дав пантофлі й стареньке убрання, що

за місяць облетіло все. Додав мені чотири буханці хліба, фунт цукру та фунт ковбаси.

Знаєте, я колись читав в Америці Гамсуну „Голод“, але тільки тепер я зрозумів, що значить це слово... Скільки разів я вибирав із сміття шкурлатки хліба, що їх викидають дозорці та червоноармійці!... Дивлюся на других, вони лекше це переносять, а я не можу... У мене здоровий організм, призвичаєний до доброї їжі... Тепер, як приберу кухню, коридор, одиночки,—дозорці дають лишино мірку пшонянки, часом кусник хліба, грудку цукру...

У „вічку“ показалося розлючене обличчя дозорця Котельнікова Вологодського кацапчука (теж один із катів).

— Ти що розсілася сволоч така! Балачку завів?! Тобі сказано не розмовляти!

Відімкнув двері і став на порозі:

— Ти ще й підлоги не помив? Ось я тебе зараз запакую у підвал, там з щурами побалакаеш...

Ян стояв переляканий, нічого не відповідаючи.

Я з дозорцями не дуже церомонився і на диво, вони через це поводилися зо мною чимніше, як з другими. Ставо з тапчана:

— Чого ти розкричалася, дура вологодська?.. Чоловік непритомний лежав весь час, я тебе докликається не міг. Бачиш кров'ю залився — лице розбив як упав. Загодували до півсмерти, а тепер вимагаєш, щоби скоро робив тобі!

Дозорець зм'як.

— Іди, Ян, лягай у камері, я другого когось візьму...

Ян похапки схопив за щітку.

— Товариш Котельніков! Я зараз усе зроблю. Помию чистенько... Умене голова трохи закрутилася, тепер пройшло... Я вас прошу...

Дозорець замкнув камеру і пішов виводити черіову партію.

Ян старанно мив підлогу.

— Ніколи я не думав, що на світі такі пси є, як оці дозорці... Ім же зганьбити, убити чоловіка — нічого не значить... Колиб мені у Америці хтось сказав, що в цілій радянщині розстрілюють тепер стільки людей, скільки лише тут, при мені розстріляли — я б йому морду побив... І кого, за що стріляють?

— Ви давно тут, у тюрподі?

— Сьомий місяць кінчается.

— Слухайте, отой, що в шостій камері — давно сидить?

— Місяців із п'ять уже...

— А я думав днів 5—6. Раніш не чути було, щоб його виводили.

— Його раніш не випускали з камери зовсім, недавно оце дозволив начальник, з підсиленою вартовою...

Дозорці кажуть, що це страшний бандит, який вбивав комуністів і селян, тероризував цілі села... А селяне, що зо мною сидять у камері, кажуть, що порядний чоловік, що захищав їх і дуже жалують за ним... Я з цим всім, тепер зовсім дур-

ний став... Але, здається, в Америці я був ще дурніший...

— Ви в 6-й камері певно теж підлогу містє... Скажіть йому, що Горський сидить у 8-ї камері, і скажете, що з моєю хворобою дуже зле, нема тут ні ліків, ні лікарів які б розумілися на ній. Ми з ним знайомі були, ще як він учительував, не був ще повстанцем...

— Скажу при нагоді... Бо Котельніков іноді залишає уборщика з ним, а Арбузов завжди стоїть сам. А ви на що хворі?

— У мене язва жолудку...

— О, то це дійсно біда, при такій їжі... Вам треба відповідної страви. А я тепер їв би все що тільки можна зжувати. Ніколи не наїдауся...

У мене на вікні лежала ще половина фунтової пайки хліба. Половина з цього була позначена до „обіду“, а останню, перемагаючи скокусу — держав завжди до вечера, щоб лежати спалося...

— Візьміть, Ян, собі той хліб з вікна!

Його очі жадібно вп'ялилися у хліб...

— Ні-ні! Як можна! Ви ж одержуєте стільки що і я...

— Так мені не можна багато чорного хліба їсти... Усе рівно викину. Беріть...

Він узяв хліб. Жадібно запихаючися ним став стукати дозорця. В той день, мій жолудок, у якому звичайно, замість „язви“ була лише пустота — до самого ранку сердився на мене за зайву щирість, та я був задоволений тим, що може вдастися затисся з Хмарою.

В середу, Ян сказав мені, що перед

я просив і той переказує, що хоч ГПУ й дуже в'їлося на нього, але він подав заяву до головного прокурора і має маленьку надію, що може звільнитися зовсім. В такім разі поклопоче в ГПУ про мене. А як би я скоріш звільнився — то щоб клопотавсь про нього.

Значить зрозумів! Коли б попасті до однієї камери! Тоді ми „поклопотали б“, що небудь разом...

Через декілька днів, замісць Яна — прийшов старий селянин, який, коли я заговорив до нього — став просити мене шепотом, щоб не підводити його, бо йому строго приказано не балакати. Питаю Котельнікова, що з Яном.

— Поїхав етапом у Сибір, в розпорядження Красноярського губкому партії... Виявилось, що він, брат, дійсно комуніст американський. Москва — перевірила... Дармо „парився“ хлопець...

У кінці серпня, спокій моєї одиночки був нагло заколочений.

Якось коло півночі в тюрподі зчинився шум. Мої двері широко відчинилися і на порозі, з радісним обличчям став Арбузов:

— Ну, Горський, — приймай жидівських петлюрівців! Заходь! Один, два, три...

До камери по черзі заходили молоді хлопці й несміливо ставали, оглядаючися.

Нарахувавши вісімнадцять Арбузов задоволено засміявся і покрутлив головою:

— Знову урожай на сіоністів, давненько не було...

Замкнувши камеру, пішов відчиняти другі.

По коридору проходили все нові групи. Мої нові товариші прислухувалися пильно до голосів тих, що переходили і називали один-одному їхні імена. Коли вихідні двері перестали стукати — стали розміщатися. Камера була невелика, приблизно три метри в квадраті і такій компанії розміститися було нелегко.

Був тільки один тапчан на якому спав я. Чоловік п'ять мали з собою коци і подушечки — решта без нічого.

До мене підійшов молоденький, років шістнадцять, жидок з випещеним обличчям „маминого синочка“.

— Слухайте, товаришу, нам дадуть хоч тапчани і сінники чи ні?

Старший вже, надзвичайно сильної будови, кучерявий хлопець, що сидів коло тапчана — іронічно посміхнувся:

— Дадуть, Іцек, дадуть... і простирала, і нічні сорочки, й обід з трьох дань... Та й переїзд безкоштовний до Сибіру — першою клясою поїдем...

Дехто засміявся. Обступили мого кучерявого сусіда...

— Слухай, Шварц, але направду, як ми тут розмістимося? Постіль принесуть рано з дому, але де тут всім лягати?

— А як минулого року, в цій самій камері, нас сорок чоловік три тижні сиділо? Посідаєм рядочками, один одному між ноги, зіпремося один на одного і так спали. А тепер — що за біда! Розляжемося всі як пани.

У кого є коц; ростелуйте на долівку і попerek усі вмістимося. Накриватися не треба, і так тепло буде...

Товстий хлопець в окулярах, стурбовано почухав свою руду голову:

— Трохи твердо буде...

— А ти чому перини не взяв із собою?

— Та мені сказали, що не більше як на дві години... Тільки зроблять допит і пустять до дому...

— І мені, і мені, і мені так казали — посипалося з різних боків.

Шварц сміючися махнув рукою.

— І мені теж так казали, але я кажу їм, що коли на дві годині — то підождіть, — візьму матраца та хліба днів на два, поки хтось принесе... Я вже знаю ті „дві години“... Це може бути три роки теж...

Декілька чоловік тривожно забалакали до нього по жидівськи.

Він сказавши їм щось заспокоююче — закомандував лягати спати. Почали застелювати підлогу коцями.

— Я вас здається бачив минулого року в тюрмі, ви були одягнені в шкіряну куртку і високі мисливські чоботи... — звернувся до мене Шварц, що далі сидів на своєму клунку.

Потверджуючи, киваю головою.

— Я тоді сидів з адвокатом Аллукером — не знали його?

— Знав. Лежав із ним в тюремній лікарні.

Шварц зідхнув.

— Щасливий чоловік... Його вислали за кор-

дон — десь у Німеччині він. Тепер арештували де-кількох його політичних учнів. Не знаєте, чи Фішер і далі слідчим в релігійних і національних справах? Місяць тому була вістка, що його мають десь перенести...

— Ні, тут, постарому...

— З усього ГПУ — він для нас найгірша собака... У нього хоч би просто справедливого слідства не сподівайся. Це ж наш ренегат... сіоніст... був членом Центрального Комітету партії і після арешту на з'їзді в Києві у 1922 році — пішов працювати до ГПУ... Ну, треба лягати десь...

В такій тісноті, спати самому на досить широкому тапчані було ніяково.

— Лягайте зо мною на тапчані, коли хочеге. Білизни я, правда, не передягаю вже п'ятий місяць, та вошей нема, бо весь час сам.

— Не біда, мене брудною сорочкою не налякаєш. Я ковал і з ковальського роду... Розстелімо зараз моого волосяного матераца, подушка є, коц легенький, — як старі арештанті — будем спати панами, а ці молодці хай вчаться, що складати візити ГПУ — треба з матрацом під пахвою...

Хлопці розстелили коци, порозувалися, та спати нікому не хотілося.

Розсівшися гуртками попід стіни — ділилися вражінням від арешту.

До моєї камери попало декілька молодих, місцевих „ватажків“: Лівшіц, Інгерлейб, Жаботінський, Дермандер, молодий лікар Львовський. „Мамин синочок“ Іцек Бреслер — як виказалося — грав значну роль у місцевій організації „Ге-Хелуц“.

Шварц був представником лівого, революційного сіонізму і коло нього, як коло „старого тюремного бувальця“ зібрається „штаб“.

Перепросивши мене, вони з поважними мінами обговорювали на жидівській мові справи.

В розмову про методи слідства, яких дотримується ГПУ, та про лінію поведінки на допитах, Шварц втягнув і мене. Зав'язалася загальна розмова українською й російською мовою.

Маючи деякий досвід — даю їм поради.

В цей час хтось тихенько, півшепотом, затягнув сіоністичного гімна. Підтягнуло декілька голосів і через хвилину пісню співала повними голосами вся камера.

З 1-ї, 2-ї, 3-ї і 4-ї камери — почулося те саме.

Попід двері бігав Арбузов, з криком, щоб перестали. На нього ніхто не звертав уваги. Увесь тюрпоп заповнився хвилями пісні.

Стукнули вихідні двері і було чутно, як Арбузов, з лайкою, оповідав комусь під нашими дверима, що його не слухають.

Двері відчинилися і на порозі став вартовий комендант ГПУ, жидок Раскін.

— Що це вам — синагога?! (слідувала нецензурна лайка). Перестати зараз! Ви знаєте де ви?! — Верещить він потрясаючи бравнінгом.

Співати перестали і не встаючи всі звернули очі на розлюченого коменданта.

— Ми знаходимся в радянській „охранці“ — ну так що з того? — відзвивається грубас, який боявся, що буде твердо спати.

— Не строй із себе гросе-політика! Ми горді

з того, що носим звання радянських „охраників“, а вас, беззубі собаки, навчимо як треба вести себе в ГПУ!

Шварц, що лежав коло мене, піднявся на лікті:

— Слухай, Мендель, перестань кричати... Ти ж свій, жидок... Як ГПУ з України проженуть — ми тебе у Палестині приймемо за поліціята — будеш нам кози охороняти...

— Хто це там такий розумний?!

— Фе, Мендель! Який ти пан став — не пізнаєш товаришів дитячих літ... Забув уже, як ми з тобою в болоті гралися?

Раскін вискочив за двері і тріснув ними за собою.

Хлопці знову заспівали.

Шварц повернувся до мене:

— Ми ж з ним сусіди... Мій батько був і є бідний коваль, а його батько мав два великих доми і мануфактурну гуртівню. Тепер — він великий пан Михаїл Раскін, комуніст, а я собі коваль і.. „контрреволюціонер“. Недивно було би, якби напаки...

Шварц деякий час помовчував.

— Знаєте, оці жидки, що служать суддями, прокурорами, у міліції, в ГПУ, що судять, садять у тюрми, розстрілюють членів нації, на території якої ми живемо, — це найтяжчі вороги нашого народу...

Співати вже перестали. В гуртках знову точилася тиха балачка.

Під ранок при вході до тюрподу знову під-

нявся гамір. Знову по коридору затупотіли групи людей, залунали молоді голоси.

Хлопці прислухувалися до них називаючи іноді імена.

Коло сходів угому, до жіночих камер, дзвели бадьорі дівочі голоси.

— З Бару і з Жмеринки привезли, — звернувшись до мене Шварц — значить, арешти йдуть в губерніяльному масштабі.

Мої хлопці пізнавали з голосів своїх партійних товаришок.

До нашої камери кинули ще вісім людей.

Раненько Раскін гукав через грата в вихідних дверях:

— Арбузов! Скільки на твоєму рахунку прибулих сьогодні?

— Чотириста сім, товариш комендант!

Коло полудня вся камера була заставлена „передачами“, що їх поприносили родичі. Кошики й горшки із стравою йшли в загальний „фонд“, на всіх присутніх, бо привезені з районів, передач ще не мали, а бідніші місцеві мали недостатньо.

Я, хоч і без „паю“, безапеляційно був зарахований членом „кооперативи“ й перший раз за п'ять місяців наївся досхочу, та ще таких прекрасних речей, як домашнього борщу з м'ясом, каші з маслом, риби...

Пшоняного „обіду“ ніхто зовсім не ів.

З передачами пропустили газети.

Місцевий „Червоний Край“ грубими літерами подавав відомість про повну ліквідацію всіх сіоністичних організацій на території Подільської гу-

допит, як наймолодшого, сподіваючися щось із нього витягнути.

Через деякий час, вартовий комендант викликав з 1-ї і 4-ї камери ще двох сіоністів на допит.

Коло одинадцятої години привели групу нових арештованих.

До нашої камери, кинули ще чотирьох молодих жидків.

Мої хлопці приняли їх стримано, видно це не були члени їх організації.

Оповідають, що сьогодні з якоєю „радянської причини“ (здається, переводилася підготовка до перевиборів міськради) у всіх клубах й театрах були зібрання.

Увечері, майже на всіх зібраннях, в тому числі і у міському театрі, що містився проти ГПУ, в кінах, на вулицях, розкинено агітаційні відозви підписані підпольним комітетом сіоністичного об'єднання. У них сіоністи гостро протестують проти переслідування їх партії та арештів своїх товаришів. Відозви наліплено навіть на паркан ГПУ, що вже дійсно могло попсувати гумор Галіцькому.

Тепер у місті арешти й ревізії — шукають друкарін.

Після півночі двері відчинилися.
— Інгерлейб! — на допит! — вигукнув дозорець.

Камера загомоніла.
— На жадні допити у ночі — ми не підем! Де Бреслер?

Дозорець пробував вговорити, та бачучи що нічого не вийде — замкнув камеру.

бернії, що працювали підпольно, відривали від комсомолу жидівську молодь, накидали свою „буржуазно-націоналістичну“ ідеологію жидівській масі.

Лід заголовком: „З сіонізмом на Україні покінчено“ подавано відомості про арешти і ліквідацію організацій в різних місцевостях України.

Увечері до камери зайшов уповноважений ГПУ Фішер, що провадив справи сіоністів і начальник контр-розвідчого відділу — Галіцький.

У свій час, я добре вивчив його обличчя і бачу що він чимось розлючений.

Приємно усміхаючися, Галіцький оглянув камеру.

— Ну, як поживаєте, товариши? Трішки :існо у вас тут. — Ну, нічого, це тимчасово.

Давши ввічливим, приємним голосом декілька доброзичливих відповідей на запитання в'язнів, він затримав погляд на Іцкові Бреслерові.

— Ви, такий молоденький, яким чином ви сюди попали? Як ваше прізвище?

Той сказав. Галіцький запитуюче глянув на Фішера. Той одними очами, дав ледве помітний затверджуючий знак.

Галіцький ласкаво поклав руку на плече Іцкові:

— Ходім до моєго кабінету, поговоримо, може я вас звільню...

По їх відході кажу Шварцові, що Галіцький заходив не з проста. Що він чимось схвилюваний, а те, що він заходив із Фішером свідчить про те, що це зв'язане з їх слідством. Бреслера взяли на

Через хвилину впустив Бреслера, якого держали на коридорі. Іцек увійшов блідий, сів, трясучися всім тілом, під стіною і голосно розплакався. Всі, обступивши, розпитували.

Перериваючи плач оповідав, що його били обгорнутими в хустини ручками револьверів, щоб сказав хто ще залишився на волі і де друкувалися якісь відозви.

Чув як у сусідних кімнатах били викликаних з 1-ї та 4-ї камери.

Через деякий час, сіоніст, якого вели із допиту, крикнув на коридорі:

— Товариші — не йдіть на допит! Нас били!

Було чути, як заткавши йому рота — потягнули в прохід до 6-ї камери.

Хлопці почали бити ногами в двері й кричати: — Прокурора!!!

Через пару хвилин гримав дверима і кричав весь тюрпод.

Чекісти, що надбігли, вговорювали, лаялись і грозили у „вічка“ та іх ніхто не слухав.

Години через дві на порозі камери став старший помішник губпрокурора, жид Лондон, гарно, із смаком одягнений „джентелмен“, з „поетично“ зачесаним до гори довгим волоссям.

— „Ви, що бунт задумали піднімати? А знаєте, що за це по радянським законам загрожує смертна кара? В чому, справа?...

Шварц виступив уперед.

— Товариш прокурор! З політичними в'язнями так не поводилися навіть за царату! Декількох наших товаришів сьогодні били на допитах.

Ми вимагаємо слідства в цій справі, і негайного переведення слідства в цілій нашій справі, під доглядом прокурора. За що нас арештували? Ні в одній капіталістичній державі, сіоністів не ув'язнюють тільки за те, що вони мають свою політичну ідею, яка соціалістичній державі — шкодити не може.

Лондон іронічно посміхнувся:

— Колиб це залежало від мене, то вас би просто розстрілювали без суда. На жаль — мусимо з вами панькатися... Завтра буде виділений прокурор, що займеться вашою справою.

Вийшовши із нашої камери прокурор пішов „заспокоювати“ наступні.

На другий день, у передачі Шварца, під горшком із зупою, знайшли приліплена до дна і закурена сажою відозву, одну із тих, що їх розкидано вчора. Надрукована пополовині жидівською й російською мовою.

Була вона написана надзвичайно гостро й закінчувалася словами: „Ганьба комуністичній партії — наступниці традицій кровавого Миколи!

Ганьба жидівській секції комінтерну — цій проститутці Російської Комуністичної Партії!“

Цього ж дня одержали повідомлення, що для догляду за справою сіоністів, прокуратура виділила помішника прокурора Сталова (жид) нерозлучного приятеля Галіцкого, знаного сіоністожера.

Пройшло два тижні, а справа не рухалася. Тіснота в тюрподі була страшна. Найгірш було першій камері у якій сиділо 115 чоловік. Якогось сіоніста з 2-ї камери, для того, щоби признався,

посадили у підвал. Порозумівшись криком через „вічка“ — всі сіоністи заповіли голодівку. У час виводу на двір, усі камери повиставляли за двері свої харчі й відмовилися приймати передачі, опріч тютюну і газет.

Під ворітами чути було крик сотень зібраних родичів. Довідалися із записки переданої в сигаретці, що поїхала делегація до генерального прокурора. На другий день усіх сіоністів за винятком декількох ізольованих в різних камерах, які залишилися у тюрподі, — перевели до в'язниці.

Хлопці залишили мені матраца, трохи харчів і тютюну, та цілу скирту газет, що згодом мені дуже придалися. Знову потяглися самітні дні. Одного вечора дозорець сказав мені, що комендант наказав перевести мене на пару годин до 4-ї камери.

— Речей не бери. Тут посидить один арештований до від'їзду харківського поїзду. Як поїде — я тебе назад переведу.

Здогадуюся, що мають привезти смертника, якого ГПУ не хоче з якоїсь причини вести через коридор до 5-ї або 7-ї камери. Беру сигаретки й непомітно залишаю на вікні маленький олівець.

У 4-ї камері, трохи довшій за 8-у, народу душ тридцять. Щільно сидять на тапчанах, на доляці. Обличчя виснажені, апатичні, залякані... Пізнають мене, що я з 8-ї камери. Потиснувшись дають мені місце на тапчані й починаються звичайні розпитування.

Сусід з лівого боку, оброслий, з розкуйовдженім великим волоссям русявець, з пасмами

бруду на обличчі, в брудній порваній сорочці, з запаленими, напівбожевільними очима, гістерично починає оповідати мені каліченю мовою, що він учитель з під Ченстохова, що його переслідували поліція за комуністичну агітацію і він утік до Радянщини.

Коли він сидів у підвалі пограничного ГПУ то туди посадили поляка-перебіжчика з околиць Копичинець Кароля Шиманського, який колись служив тут у червоній армії, а потім утік до дому в Галичину. Заробивши у Польщі якусь карну справу, знову перебіг сюди і сказав в ГПУ що він знає українську підпольну організацію до якої його вислав якийсь український полковник ізза кордону. За його вказівками ув'язнено кілька десять людей його старих знайомих українців. Коли ж ГПУ переконалося, що вони нічого не знають і ні в чому не винні, посадили у підвал Шиманського. Потому, на допиті, уповноважений Науменко притиснув йому добре дверима пальці, щоб сказав для чого він показав саме на цих¹⁾ людей. Шиманський одповів, що він це зробив, щоб дурити ГПУ. Що він сам шпигун, а на допомогу йому послані, як перебіжчики Станіслав Дузінкевич, командант постерунку поліції, що працює тепер в ГПУ і Казимір Кшижак, учитель, який сидить у підвалі за перехід граници. Кшижак має „пароль“ до нього — маленький образок Ченстоховської Матері Божої²⁾.

Тоді ув'язнили Дузінкевича й йшли їх оби-

¹⁾ Шиманський показав на них — бо ... інших не зінав,

²⁾ Кшижак, хоч і атеїст — хоронив його, як благословення покійної матері.

двох, аж вони підписали протокол, що Шиманський каже правду. Коли відставили їх до Винниці, вони всі відмовилися від тих зізнань.

Шиманський сказав, що він говорив так, як наказав йому Науменко. Думав, що його звільнять і візьмуть на працю до ГПУ, як обіцяли.

Незважаючи на те, надзвичайна сесія всіх трьох присудила до розстрілу.

Три місяці сиділи смертниками. Та в Харкові куди послали вирок для затвердження, хтось доГлупався, що справа „білими нитками зшита“ й передали на нове слідство. Зараз чекають, самі не знаючи чого...

Сусід з другого боку, блідий, виснажений хлопець, в брудному, зім'ятому дорогому вбранні загорянчого виробу, зпід якого виглядала бруднуща сорочка (Франко Петричко із Львова) став оповідати, як з нього, Вальчака і отого, що стойть коло дверей, лисого Кравса, ГПУ робить шпигунів у той час, як вони рятуючися від поліції — втекли сюди, до „братів“, з надією знайти братське прияття.

Нараз під ворітами жалісно завила сирена авта. Кравс ліг на брудну долівку і припав оком до щілини у долині дверей. Коли двері в моїй камері стукнули — він піднявся:

— Якусь дівчину молоден'ку привезли, із зв'язаними руками...

Через деякий час, з моєї камери глухо донісся розпучливий плач...

По десятій годині дівчину забрали. Занявши місце коло щілинки побачив, як її струнка, інтелігентна постать зникла за виходними дверми в ото-

чені вартового коменданта Рубцова, мадяра Сабо, Котельникова й Арбузова, що йшов позаду з французьким карабіном, який стояв завжди коло столика дозорця. Вся „ескорт“ — кати. Пішла у „гараж“...

Хвилин через двадцять Арбузов перевів мене назад до 8-ї камери. Знаючи, що по розстрілі кого-небудь, він завжди в добрім настрої і любить побалакати — зачіпаю його.

— Ну, Арбузов, хто ж з вас „розстріляв“ ту жінку, що плакала?

Арбузов задоволено усміхається:

— Ну, брат, і баба гарна була, я тобі скажу!.. Як роздягли до гола, так аж жалко стріляти було... Цинічно засміявшись, закрив двері.

Починаю оглядати камеру.

Газети, що лежали на тапчані заміські подушки — розсунуті, на верхніх густі сліди сліз. На матраці лежить маленька жіноча хустинка, вся мокра... Значить в камері мала руки розв'язані, — може написала щонебудь? Олівець лежить на місці. Оглядаю стіни й вікно, які за кілька років вкрилися підписами та написами в'язнів, що тут сиділи. Кожний смертник, якщо не сидів у камері із зв'язаними руками, оливцем, кусником шкла чи скалки — залишав тут свій підпис, дату і якихнебудь пару слів. Свіжого напису не було. Багато імен були знані мені з часу минулого арешту. Переглядаючи — у десятий раз читаю два написи, які завжди викликали в мене якесь гірке чуття.

Зверху, хемічним оливцем було рівненько ви-веденено: „Тут сидів Юрко Таган, арештований не-

винно". Внизу ж, кусником шкла було надряпано: „Братська куля тебе не міне" і нижче:

„Вмираю за волю України, за кращу долю свого народу. Вмираю спокійно, вересень 1923, Сидір Андрушук. Прочитай і як зможеш сповісти про це моїх близьких". (Далі йшла адреса в Галичині, якої, на жаль, не пам'ятаю).

Пригадую собі струнку постать Сидора, у подергому селянському вбранні, босого, без шапки, з якимсь занадто ідеалістичним поглядом карих очей. Пригадую хвилююче прощання через тюремне вікно, коли його забирали сюди... на смерть.

Він був помішником повстанчого отамана Артема і коли в 1922 р. Артема із штабом, після амнестії, в якій заручували всьому відділові життя і волю, постріляли чекісти на бенкеті. — Андрушукові вдалося вискочити з поверху на двір і легко раненому втекти. Зібравши декілька чоловік старих партизанів, він ще цілий рік оперував, переховуючися в лісах і селах. Аж знайшов його краян Юрко Таган, агент Чека, якого він радо приняв до себе, і віддав сонного Андрушука у руки чекістів. Коли зачала судити його „надзвичайна сесія" Губсуду й головуючий, начальник Губвідділу ГПУ, Ліплевський почав: „Іменем Української Соціалістичної Радянської Республіки об'являю засідання...", — Андрушук перервав: — „Яке маєш право ти, Ліплевський, — жив, ти Петерс — латиш, ти Віленський — москаль, яке ви всі маєте право судити мене іменем Українського Народу, за який я відаю життя?!" На запитання чи признає себе виновним, відповів:

— „Перед вами — так. Перед українським трудовим țародом — ні. А взагалі не маємо чого з вами довго розмовляти... Я робив своє діло — ви робіть своє".

Більше не сказав ні слова. Привезений до в'язниці, смертником, відмовився підписати прохання про помилування. Іронією судьби було те, що перед смертю мусів побачити в цій камері підпис брата-кайні, що був недовго в арешті за грошеве обдурення ГПУ.

Пригадую собі постать Тагана: Чистенько вдягнений, з доброзичливим, підлесливим виразом на повному обличчі. Сотні загублених, ні в чому неповинних здебільшого, українських селян й інтелігентів із Поділля, десятки товаришів галичан, яких лиха доля зводила з Юрком в 1920, 21, 22 і ще в 23 році — були на сумлінні цього провокатора. В 1922 році, коли на Поділлі існувала „опертройка" на чолі з Фаровічом і Фалеєвом, штаб якої був в м. Дережні, Таган, роз'їдждав по селах Летичівщини та Літинщини й організував... Просвіти. Зібравши активний, національно свідомий елемент, говорив десь провокаційну промову, кидав провокаційні гасла і зникав, забравши списки й адреси членів. Після того приїжджаля оперативна група „Тройки", забирала і розстрілювала „контрреволюціонерів".

З арештованих, за його вказівками, у Женишковецькій волості, кілька сотень людей, — 140 померло у Деражні від холоду й тифу, 103 було присуджено до розстрілу і через інтервенцію Харкова, були пересуджені виїздною сесією Верхов-

ного Суду і всі оправдані, відсидівши рік смертниками у винницькій в'язниці. За той час із них померло на сухоті 27 чоловік.

Юрка Тагана арештувало ГПУ за те, що він неправно одержував гроші за ту справу, бо ж... виявилося, що жодної „петлюрівської“ організації не було.

Протримавши місяців зо три в тюрподі і в'язниці, — ГПУ звільнило його і по словам другого провокатора Миколи Рудницького, який видавав себе за отамана Хмару і теж сидів за якусь невдалу „операцію“ — вислато на підпольну працю до Галичини.

Окрім цих двох написів, було ще два підписи, знаних мені людей, що багато казали мені:

„З годину все вже скінчиться... Прощай Вірусю. Будь щаслива. Будьте щасливі обое. Іван Ожога“

Був це немолодий уже гімназіальний професор, що одружився із молоденькою дівчиною, свою колишньою ученицею. Людина цілком аполітична. Через якийсь час молода дружина закохалася в хлопцеві, що працював у підпольній українській організації й сама приняла участь в роботі. Ожога нічого не знат. Під час випадкової ревізії в його мешканні, ГПУ знайшло пачку відозв і компромітуючих документів, які переховувала дружина. Поки їх разом з іншими арештованими реєстрували в комендантурі ГПУ, вона вспіла чистосердечно оповісти йому все. Ожога сказав їй, щоб вона говорила на допиті, що нічого не знає, а він вже сам знайде якийсь вихід й оправдання. Видумавши

обставини, які нікому не шкодили, під час слідства взяв усю вину на себе. Був присуджений у минулому році до розстрілу і перед смертю залишив на стіні цей напис. Дружина, звільнена з в'язниці, ще до суду втекла із своїм любим до Румунії, що Ожога сам порадив на побаченні їй зробити.

Другий напис залишила дружина отамана Орла-Гальчевського, — найсвітліший образ жінки, який довелось мені зустріти у своєму житті.

„Знову привезли в це прокляте місце... Боже! коли це вже скінчиться? Чого вони від мене хотіть? Як гарно було б — якби сьогодні вже розстріляли... Маруся Гальчевська“.

Два роки держало ГПУ бідну Марусю в тюрподі, відвозючи періодично на деякий час до в'язниці.

Вимагало, щоби видала людей, які були зв'язані з її чоловіком під час повстань. Щоби написала листа до нього за кордон, з ціллю заманити його на Україну в засідку ГПУ.

Знаючи, як сильно любить Гальчевський свою дружину і сподіваючись через неї піймати її його, пропонували їй звільнення, як що вона погодиться вийти заміж за когось із чекістів і буде з ним жити.

Але всі бажання ГПУ розбивалися об незломну волю, моральну чистоту й висоту молоденької Марусі. Обдерши на собі за два роки одяг — не взяла ні однієї шматки з убрання й близни, що їх купило для неї ГПУ; голодна на тюрподеськуму пайку — не приторкнулася ніколи до обіду, який приносили для неї часом чекістки із ресторану.

Коли її, виснажену, привозило ГПУ на дія-

кий час, „на відпочинок“ до в'язниці, Маруся, діставала через лікаря Зейфмана трьохгодинну прогульку. Із закаменілим обличчям, з упертим в одну точку поглядом, всі три години непорушно сиділа вона під в'язничним муром. Ніколи, ніхто не бачив на її личку хоч би сліду усмішки.

А по другому боці високого муру, іноді, довгі години, в застиглім образі смутку й жалю, непорушно сиділа бідна вдова — мати Гальчевського, яка довідавшися, що Маруся у в'язниці, (в ГПУ не дозволяли) приходила пішки за десятки кілометрів і приносила їй буханець черствого чорного хліба. Більше сама нічого не мала... Побачення не давали, і вона посидівши пів дня на рові, з похиленою головою виrushала в поворотну дорогу, щоб через три-чотири дні знову з'явитися під в'язничним муром.

Не заставши, відведеної до ГПУ Марусі — передавала хлібину бідним в'язням й обнявши голову руками на колінах, — відсиджувала на рові свої години...

Як попадався вартовий, що не зганяв і не стріляв по вікнах, Маруся, під час „відвідин матері“ сиділа на вікні своєї камери. Тоді дві жінки, кожна із своїм горем, із спільною думкою про „нього“ — сина й чоловіка, мовчки дивилися одна на одну і тихо плакали... (Як мені довелося чути, рідні батьки Марусі, багаті люди, відмовилися бути від неї тільки через те, що вона проти їх бажання одружилася з бідним учителем Гальчевським. Коли ж потім, до в'язниці, вони прислали їй одежду й харчі — вона не прияла).

Одна дозорчина, своя людина, що ризикуючи робила нам не мало послуг, вговорювала її:

— Марусю! згодься з тим, що тобі пропонує ГПУ. „Виходь заміж“ за якого небудь чекіста. Поживеш із ним кілька день і втечеш. Доберешся як небудь за кордон до чоловіка. Він тебе за це не осудить, бо що-ж для нього за радість, коли тебе розстріляють, або вишлють на Соловки.

— Але ж я мусіла би хоч не щиро стискати руку, що вбивала наших... Хоч один день жити з ним, як з чоловіком... Краще — смерть...

— Ти через свою упертість — сама відбираєш собі все... На Соловках, як буде пізно — пожалієш...

— З мене досить любови до України й чоловіка... З думкою про те, що я залишаюся ім вірною — я буду щасливою і на Соловках...

Роздобувши за допомогою тієї дозорчинії київського жида Фіми Салганіка (розстріляний в 1924 році) трохи потрібної одежі та річей — ми виправили Марусю на п'ять років, на Соловки...

Переглянувші написи, і не знайшовши свіжого, вішаю мокру хустинку на грати, перевертаю змочену слізами останньої жертви газету і лягаю спати.

Насувалася осінь. Ночі стали холодними. Шибки в моїй одиночці були побиті, а вставляти нові ГПУ не спішилося. Плаща або коца не було і в другу ніч приходилося добре подзеленчати зубами. В одну із таких ночей роблю „відкриття“, що газета може бути річчю корисною не тільки

для розуму, а й для тіла. Сколовши зужитими сірниками в декілька шарів велики аркуші „Правди“ та „Ізвестій“, роблю собі паперове „рядно“. Коли обкутаєшся ним з головою, надихаєш теплого повітря — не треба ні ковдри ні перини... При рухах — газети розлазяться і рвуться, але завдяки сіоністам маю їх чималий запас. Привчаюся спати не рухаючися. З нових „мешканців“ тюрподу притягує мою увагу високий старий чоловік, якого виводять на двір самого, — значить сидить в одиночці, — і старшого віку жінка з двома дітьми — дівчатками. — Крізь щілинку в щиту бачу, як діти із зблідлими, захуреними личками блукають по дворі під час прогулки.

Пізніше довідався, що це був інженер, колишній полковник Дігтярів, якого ГПУ затримало в Гусятині з родиною при спробі перейти кордон.

Згодом в тюрподі відбулася сумна трагедія тієї родини, але про це — пізніше.

Раз проکинувся я серед ночі. Приснилося, що хтось голосно стукаючи намагається відімкнути колодку коло моїх дверей.

Переконавшися, що це був сон — стараюся знову заснути, та надаремно. В душі, без причини запанував якийсь неспокій. В тюрподі було тихо й темно. Міська електрівня давала світло тільки до першої години вночі — значить вже по першій.

Помало весь організм міцно обхопило те дивне „шостте почуття“, яке рідко обдурювало мене в небезпеці. Стараюся логічно сконтролювати себе й положення.

Дурниці!... Жадної безпосередньої небезпеки

під цю пору не може бути. Галіцькому може захотітися доручити комусь із своїх вірних катів, щоб застрілив мене десь на подвір'ї, пояснивши „що кинувся тікати під час провадження на допит чи з допиту“. Декілька таких випадків із практики Подільського ГПУ були мені відомі, але зараз для цього запізня пора. Хіба може відбулося спізнене засідання чекістів, на якому винесена якась небезпечна для мене постанова і те підсвідоме „я“ відчуває це?

Дурниці!... Просто напружені нерви сполохані отим стуком у сні...

Всежтаки серце тривожно стискається і розсилає по всьому тілі млюсні струмочки... Інтуїція шепоче, що зараз має щось статися...

Напружу слух... На дворі темна осіння ніч з вітром і дрібним дощем... В тюрподі мертватаща. Нараз на коридорі — глухий стук. За мить стук повторився виразніше.

На склянному ганку, за гратах вихідних дверей, — скопився із свого ліжка Арбузов:

— Хто там ходить?!

На коридорі розляглося тупотіння босих ніг. Голосно стукнули двері котроїс із камер.

— Хто там?... Відкликайся — стріляти буду!... — злякано кричав дозорець постукуючи „наганом“ до гратах. Потім виляявся і побіг на двір.

Тишу розрізав тривожний свист.

Утеча!... Як що котрась камера колективно видобулася за двері — можуть позбивати колодки з усіх дверей... В тюрподі знайдеться досить охотників, щоб спробувати вирватися на двір силою,

бо Арбузов підняв уже тривогу... А там — темна ніч з вітром і дощем...

Зіскакую з ліжка і стаю коло дверей.

Як і завжди у таких ситуаціях, організм обгорнув холодний спокій, з рідким, важким биттям серця.

Але ніхто не розбивав моєї колодки... В тюрі поді знову була гнітуча тиша.

На ганку затупотіли десятки ніг, почулося клацання набиваних рушниць. Було чути як Арбузов, зхвильовано оповідаючи, зняв із цвяха гасову лямпку. Потім відімкнув гратчасті двері.

Кидаюся на тапчан й удаю, що сплю. З візерки до камери блиснуло світло електричного ліхтарика. Затримавшися на моїм обличчі і гратах, зникло. Пошарпавши колодку варта пішла до інших камер. Було чути як по черзі шарпали колодками й засовами. Обійшовши всі камери — знову стали коло моїх дверей. Почувся роздратований голос вартового коменданта Раскіна:

— Ти, Арбузов, менше кокайни нюхай, а то скоро тобі вже мерці по голові будуть ходити...

— Алé ж, товариш комендант! Я ж виразно чув! Спочатку, як стукнуло — я сам думав, що причулося, та коли я крикнув — то виразно чув як щось побігло і стукнуло дверима...

— Ну та який же чорт міг бігати і стукати, коли всі камери замкнуті, колодки цілі, в'язні сплять? Дурня стройш! Будеш занюхуватися кокаїною — то скоро почнеш, як Рубцов, до власної тіні на стіні стріляти...

— Та я сьогодні не нюхав зовсім!... Чорт його зрештою знає — може і справді причулося...

Почулися глузування червоноармійців...

Але ж мені — не причулося і я добре чув те саме, що оповідав Арбузов. Яка ж „нечиста сила“ могла бігати і стукати?

Нараз Арбузов ляпнув себе по чолі:

— Я вже знаю що це могло бути! Це котрась із смаркачок Дігтяревих бігала під „візірку“ до батька. У них камера на горі на колодку не замкнена, могла просунути у візірку руку і чим не будь відкрити засув. Ідем на гору...

Коли вся зграя затупотіла по сходах, що були між моєю камерою та вихідними дверима — я знову стаю до дверей і пильно наслухую.

Через пару хвилин на горі розляглися криківничкістів: „Руки до гори!“, лайка, — слідом зляканій крик жінок.

Коли варта з галасом стала сходити по сходах — лягаю знову на тапчан.

Арбузов відімкнув мої двері і до камери впхнули росхристаного Хмару без шапки, в одних скарpetках.

Коли ми залишилися самі — він оповів мені, що випадково дістав від одного із сіоністів ножа і виробив собі плян утечі: вирізати „фільонку“ у дверях і після півночі, по згашенні світла вилізти на коридор. Дозорець що певний час заходив до сердини оглядати камри. Хмаря уплянував собі, щоб причаївшись за рогом — вхопити його за горло коли він буде переходити поуз нього. За дусивши дозорця, забрати у нього ключі та ре-

вельвер і відімкнути мою камеру. Після моого „привіту“ через Яна — утішився що буде мати „відповідного“ товариша для втечі. Захопивши на ганку ще, й карабінку із якої розстрілювали — вбити вартового перед дверима, як що не вдалося би проскочити непомітно, і скочити через дріт у сади. Ніч сьогодні була відповідна. Перша половина пляну вдалася як найкраще, та... за Хмарою ув'язався із камери проскурівський жидок-пачкар Бенчик Кур'єр, якому теж загрожував розстріл. Хмаря киїліз із камери у шкарпетках з вільними руками Бенчик захопив під пахву чоботи, щоб... не перестудитися на дворі. На коридорі, коли вони прічайвши дождали поки зайде дозорець — один чобіт випав із підпахви. Коли Бенчик нахилився підіймати — випав другий. Ті два стуки сполосили Арбузова на ганку і він підняв тривогу. Бенчик забіг назад у камеру, заклав за собою „фільонку“ й притворився що спить¹⁾). Завдяки цьому — Раскін з червоноармійцями нічого не зауважили при обході камер. Хмаря, поки Арбузов свистав на порозі — нечутно прокрався до сходів наверх і думаючи, що попаде на горище із якого може удастся видістатися на дах, щоб звідтіль скочити — попав до жіночої камери, що не була замкнута на колодку — лише на засув. Сонні жінки не почули. Тим часом надійшов туди Арбузов з червоноармійцями.

Хмаря одну ніч перебував зо мною у 8-ій камері. За цей час оповів мені, що його видав Кам'я-

¹⁾ Про це — то я довідався вже пізніше від самого Бенчика.

нецькому ГПУ комуніст-галичанин з околиць Ко-личинець Остапчук, що до нього, на прохання його матері, Хмара заніс листа коли перешов на Україну для підпольної праці. Оповів також, що ГПУ поставило перед ним вимогу: або він згодиться на прилюдному суді сказати те, що йому продуктує ГПУ, або його розстрілять без суду¹⁾.

Під впливом систематичної гри на нервах, що нею ГПУ звелено його до стану чоловіка-тварини, який відмовляється від всього найсвятішого, щоб тільки уникнути смерті, — Хмаря заломився і зголовився „осудити“ під час свого суду національну боротьбу й „призвати“, що московсько-большевицька влада на Україні, є „правдива влада українського трудового народу“. Та під час прилюдного суду у Винницькому Народному Домі, отаман Хмаря пережив гостру духову реакцію.

Відчуваючи всю ганебність свого вчинку, він перетворив той суд у яскраву демонстрацію проти московсько-большевицької окупації та московсько-жидівської влади на Україні. Був присуджений до розстрілу разом з Яблонівським та Іваневим.

Посадили їх після суду до моєї 8-ої камери, хоч звичайно — смертників до затвердження вироку, держали у тюрмі, а не в тюрподі ГПУ. Мене перед тим перевели із одиночки до 4-ї загальної камери.

Коли вночі з 6. на 7. листопада 1924 р. при-

¹⁾ Через те, що дальші події описані мною у книжці „Отаман Хмаря“ — тут подаю їх скороочено.

йшли забирати їх на розстріл — вони, озброївшися цеглинами із розваленої печі, вступили у бій з чекістами.

Після цілонічної стрілянини й боротьби вісімнадцяти чекістів з трьома беззбройними смертниками — їх повбивали ранком в камері та на коридорі тюрподу. В останню хвилину, ранений в голову Хамра, вискочив ще на коридор і розбив „заплом“ голову вартовому комендантovі ГПУ — Раскіну. Після „перемоги“, чекісти дико знущалися над тілами вбитих. Виконували „розстріл“: помішник губпрокурора — жид Санін, вартові коменданти Рубцов та Раскін, мадяр Сабо, дозорці тюрподу Арбузов і Котельников, та дванадцять червоноармійців ГПУ.

У нашій камері, ту ніч ніхто, звичайно, не спав. В'язні мовчки сиділи і лежали прислухуючися до співу смертників, стрілів та криків. Священник Добровольський майже цілу ніч простояв на колінах коло прічі, заглибивши в молитву. Я всю ніч так і пролежав на підлозі приглядаючися крізь щілину в дверях до „розстрілу“. Коли чекісти поволікли трупів за ноги з коридора на двір — стаю і розправивши закляклі руки й ноги, сідаю на прічі. Поблідлі похмурі в'язні обсіли мене з проханням оповісти, що бачив. Скінчивши оповідати, оглядаю обличчя. Ця кошмарна ніч лишила на всіх свою відбитку. Тільки „уркаган“ Білій, якого привезли із в'язниці до тюрподу „на ісправлені“, наспівуючи якусь веселу пісеньку, — крутив сигаретку з вибіраних із сміття недокурків. Попросивши в одного із в'язнів вогню він заклав руки у кишені дра-

них штанів і з задоволеною міною зупинився проти галицьких комуністів Кравса та Петричка, що тихенько ділилися між собою вражіннями.

— Ну — що ж, сватки, вміють же тут стріляти людей — що?

Селянин, який сидів недалеко, сплюнув і сердито глянув на Білого.

— Йому, чортові, хоч би що!.. Побили людей — неначе так і треба. Співає собі...

Білій посміхнувся й махнув рукою.

— Ти, дядюшка, не сердися. Я від тринадцяти літ по тюряма та чека валяюся. Призвичаївся вже... Ти посидів би був у дев'ятнадцятому чи двадцятому році в одеській чека, — там не таке б ще побачив!..

— Сидів я у цій, виницькій, хай вона тобі западеться...

Враз Арбузов відімкнув камеру й пальцем покликав Білого.

— Бери із собою шматку, — помиеш долівку на коридорі й у восьмій камері.

— Як даси махорки, то піду.

По відході Білого до мене підсів Добровольський і мовчки показав на залізничного сторожа Якименка. Цей, середніх літ селянин, який вночі здригався і хрестився при кожному пострілі, — тепер сидів понуро, звісивши голову, затопивши погляд в одну точку на долівці. Час до часу загадково посміхався і ворушив пальцем, неначе щось обмірковуючи.

Добровольський нахилився до моєго вуха: — З ним зло. Він вже збожеволів...

— Не може бути!...

— Так. Я симулював божевілля під час війни, щоби вирватися з німецького полону. У псіх-лічницях надивився досить на такі речі... Це в нього початок тільки... За якийсь час він почне нам тут вже й штуки виробляти... Треба дозорцеві сказати, щоб викликали лікаря.

Небавком повернувся до камери Білій. Сівши в куті на підлозі закурив заробленої махорки і задоволено став оглядати одержанні в „презенті“ від Арбузова речі вбитих смертників: маленьку подушечку, подіравлену кулями, та каптан із замоченою у крові підшивкою.

Через півгодини, дозорець випустив нашу „камеру“ на двір. Із стиснутим серцем проходжу кіло камери, де я сидів перед тим. Двері побиті кулями. В коридорі на стінах — затерті кроваві плями.

На дворі Добровольський підійшов до дозорця і сказав йому про стан Якименка.

Той зажув рукою.

— Ні чорта йому не буде. А — здуріє — відправимо до „сумашедшого дому“ й тільки...

Коли заходили, Якименко зупинився на коридорі і став уважно розглядати одну із плям на стіні. Штовхнутий дозорцем — усміхнувся і мочки пішов за нами.

Під час обіду, Якименко кинув мисочку з пшонянкою й почав кричати, що йому намішали до їди крові розстріляних. За пів години камера заповнилася криком збожеволілого. Він бігав розштовхуючи в'язнів і кричав то про свої домашні справи, то про допити, то про події останньої ночі.

Його приборкали й поклали на прічі, обмотавши коцями.

Зайшов вартовий комендант і нічого не скававши вийшов. Через якийсь час з'явився лікар ГПУ жid Перлін. Оглянув хворого, зміряв йому температуру (!) й безпомічно здвигнувши плечима — вийшов.

Того дня зародилася в мене „ідея“ завдяки якій, через чотири роки, я вирятувався від смерті.

Маючи в перспективі розстріл або втечу, я включив сюди ще — симуляцію божевілля.

За всіми законами, в тому числі іsovітським, невилічимо психічно-хвора людина не підлягає судові. Правда, в ГПУ обставини особливі і всякий закон може бути тут перекреслений, але спробувавши нічого не втрачу. Коли хоч на якийсь час вдастся попасті до псіх-лічниці, то звідти в кожному разі легше втекти ніж з тюрпода. Постановляю розпочати симуляцію. Адже, коли збожеволів один — нічого дивного, коли збожеволіє ще хтось. Найповажніша була справа з формою „хвороби“. Форма, на яку захворів Якименко не надавалася. Вимагала завеликої, неможливої на довший час, затрати енергії. Справа Якименка дрібна, він і так був би звільнений, і тому його відразу можуть відправити до лічниці. Меніж приайдеться безумовно перебути кілька комісій психіатрів у тюрподі.

Колись я чимало читав з ділянки психіатрії, але як на злість не можу собі ясно пригадати пereбігу ніякої підходячої хвороби. Ясне одно, що мушу взяти котрус їз числа „депресивних“, щоби не дуже дразнити чекістів. Обілизивши на мене,

вони завжди можуть знайти причину всадити мені кулю. А так, у чому я переконався вже, спішти вони з цим не будуть, бо Галіцькій сподівається ще видобути із мене дещо цікавого для себе.

Відмовляюся від обіду, лягаю на прічі й повторюю, з деякими змінами, ранішній стан Якименка.

Чую як Добровольський у розмові з в'язнями запевняє, що камера має вже і другого божевільного. Під час візити лікаря до Якименка, він сказав йому про мене, але той тільки махнув мовчки рукою.

Підвечір Якименка ізолювали до 5-ої камери. Було чути як він кричав і бив у двері.

Після того, як до нього зайшов Котельников з чевроноармійцями, стало чути тільки самі крики. Очевидно зв'язали.

Увечері прийшов до мене уповноважений по українській „контрреволюції“ — Харчукко. На кілька його запитань — не відповідаю нічого і він підозріло-уважно оглянувши мене — пішов.

Через кілька хвилин Котельников викликав Шиманського на коридор „тапчани до восьмої камери занести“. Повернувшись, Шиманський в розмовах з в'язнями став аж занадто жалувати мене та все допитувався в мене, чи я не хочу часом їсти або пити.

Коли стали лягати спати, селянин, що спав поруч зо мною, заявив, що він коло мене боїться спати. Забравши свого сінничка, мовчки поліз під прічі, де ще було трохи вільного місця.

Шиманський, що досі спав на підлозі, зір-

вався, похапцем кинув на звільнене місце свою шинелю і ліг на неї.

— Я не боюся. Я буду його доглядати.

Добровольський, що саме скінчив молитися, підійшов і вп'явся в обличчя Шиманського розлюченним поглядом.

— Злізь зараз же, бо з морди котлету зроблю! З чоловіком нещастя, а ти вже підрядився у Харченка, щоби довідатися чи він не симулює?

Шиманський, виправдуючися, розгублено захопив шинелю і ліг знову на підлогу.

Добровольський мовчки переніс свою постіль з другого місця на прічах і ліг коло мене. З другого боку була стіна.

Ці два типи досить цікаві, щоби на них коротенько затриматися.

Поляк, Кароль Шиманський, про якого я вже згадував, у час коли він розіїджав по цукроварнях і містечках, провокуючи та віддаючи в руки ГПУ українську інтелігенцію — жив переважно у Вінниці.

Галіцькій примістив його у мого товариша з підпольної організації — Ріпуленка.

Ріпуленко, молодий ще хлопець, який багато зробив для української справи під час повстань, в цей час виконував надзвичайно поважне й ризиковне завдання організації в агентурному апараті ГПУ.

Одного разу, коли Шиманський спав у його кімнаті, Ріпуленко заховав в потайне місце кілька шифрованих записок до других членів організації, що їх одержав із закордону, Шиманський, який

очевидно мав від ГПУ завдання стежити за Ріпулленком, тільки притворився будь що спить і все бачив. Коли ж Ріпулленко вийшов на довший час із хати — він витягнув ті записочки й побіг із ними до Галіцького. Той, зфотографувавши їх — наказав покласти на місце, щоби прислідити кому Ріпулленко їх буде передавати. Та Ріпулленко, помітивши, що паперці рушені, відразу знищив їх. Чезрек якийсь час його арештували. ГПУ, не розшифрувавши паперів, могло довідатися про їх зміст та для кого вони призначені тільки від Ріпулленка. Але він, хоч знов кільканадцять прি�частних до тієї справи людей, в тому числі і мене, — загинув не видавши нікого. До розстрілу був присуджений надзвичайною сесією, під час якої Шиманський виступав як свідок. Його спокій та весело-жартівливий настрій перед самою смертю — здивували нічтівіті Арбузова, який його застрелив у гаражі.

Коли я ще був у 8-ій камері, Агбузов, нанюхавшися кокаїни, а в такі хвилини він любив похлакати, — із захопленням оповів мені, як Ріпулленко сміявся з нього у гаражі, коли його французька карабінка, через те що він заклав старі, маєтуть колись замочені набої, — три рази під ряд за-склася...

Іван Чубан-Добровольський був священиком із с. Семигорода коло Тульчина. Був це оригінальний тип. Як капітан Лейб-Гвардії, попав спочатку світової війни до німецького полону. Перед війною одружився. Сильна любов та нудьга за дружиною дали йому силу перейти, симулюючи божевілля, всі тортури німецьких воєнно-психіатричних

шпиталів, щоби у 1916 році бути виміняним як цілковитий інвалід. У Петрограді його ще кілька місяців витримали у псіх-лічниці, не довіряючи його заявл, що він симулював. Потім дістав довготермінову відпустку. По трьох роках нарешті зустрівся із дружиною, що жила в Одесі. Через те, що вона любила їздити верхи, купив і подарував їй верхового коня. Кінь той, як потім виявилось, був хворий на сап і дружина, заразившися від нього, померла в тяжких муках. А тут наспіла революція. Добровольський до війська вже не вернувся. Переїжита трагедія штовхнула його до релігії. Роздавши все, що мав, він, взявши із собою одно Євангеліє — пішов проповідувати слово Боже. Обійшов пішки, без гроша в кишені, Кавказ, Кубань і всю Україну. В 1922 р. скінчив скорочені Богословські курси при Софієвському соборі у Києві і став священиком. Від інших панотців відрізнявся тем, що не носив ні довгого волосся ні бороди, ні ряси. Ходив у звичайній селянській одязі, яку справили йому прихожани. Жив самітно у селянській хаті. Івте, що йому приносили по черзі селяни. За виповнення церковних обрядів не брав для себе ні гроша. Сумлінно студіював Богословіє, філософію всіх напрямків і большевицьку літературу. Сам свідомий українець — підняв до високого рівня національну свідомість села. Йдучи за його словом і прикладом, майже все село перестало курити, пити горілку та лаяти „по московські“.

З різними непорозуміннями і суперечками, селяни зверталися не до большевицького суду, а до священика. Слово його було для всіх законом. Село,

тоді ще, в часи „непу“, більш менш незалежне, не виповнювало жадних вимог влади, не радивши із священиком. Звичайно, всі податкові, у 1923—24 році зрештою не дуже тяжкі справи, він розв'язував за засадою: „кесареве — кесареві“, але коли до села приїхало кілька комуністів із Тульчина, щоби організувати комнезам, якого там не було, — то почули від селян, що вони всі однієї матері України діти, всі перед Богом рівні, і не мають чого „товариші“ нацьковувати одного на одного. Звичайно такий священик для большевиків не був вигідний. Після того, як декілька видатних комуністичних агітаторів-безбожників, прославлених вже „перемогами“ над здебільшого вузько освіченими старими попами, — дістали в дискусії перед селянами від Добровольського „по шапці“, — його викликали до ГПУ і запропонували „по доброму“ відректися від священицького сану, бо буде зло.

Коли він рішуче відмовився — його арештували, привезли до Винниці і послали на затвердження постанову, про висилку на Соловки як бувшого офіцера і контрреволюціонера. У камері він був між нами за „старосту“. Харчі, що їх привозили йому селяни — по братськи ділив між усіх в'язнів.

Із того, що Добровольський перенісся і ліг коло мене, я був дуже задоволений.

Коли всі поснули, він наблизився до моого вуха і зашепотів: — Я не хочу, щоби ви сказали мені чи симулюєте чи ні, і поки не виграете — не кажіть цього ні кому, навіть найближчому приятелеві. Я хочу тільки дати вам декілька порад, бо си-

мулювати вам прийдеться довго, може цілі роки. Як будете давати правильні об'яви якоїсь хвороби і міцно триматися однієї лінії, то ні один психіятр не зважиться сказати, що ви симулянт, знаючи ще, що цим він розв'язує питання вашого життя і смерті. Психічної хвороби не можна ствердити чи заперечити по якихось зовнішніх фізичних об'явах. Виберіть собі тільки якусь означеною лінію. Я можу порадити вам дві хворобі, що найбільш будуть відповідати цим обставинам.

Накривши себе й мене з головою ковдрою, він добрих дві годині шепотів мені „лекцію“, без якої не знаю чи був би я „витримав свою лінію“.

На кінець дав ще одну пораду: — Коли будете на комісії лікарів, то пам'ятайте одно: із всіх людей, що будуть у кімнаті, перший, хто мусить повірити у те, що ви дійсно божевільний, — це ви самі. Інакше ви досвідченого психіятра не обдуруйте.

Потяглися „терністі“ дні і ночі симуляції. Я здебільша лежав, не підіймаючись з прічів. Іноді відмовлявся від їжі. Іноді ів. Часом, на запитання котрогоччо чекіста — плів йому дурниці, часом не відповідав нічого. Добровольський і на далі був для мене сумлінним „суфлером“.

Ця моя поведінка була тільки „прологом“, щоби попасті до психіатричної лікарні. Там я повів би вже завчасу обдуману й обговорену з Добровольським лінію хронічної хвороби, яку виявляти в тюрпіді було недоцільно й небезпечно.

Мовчанка і перебування в одній позі та по-

дразнююче нерви вичікування подій, були важкими і фізично, і морально.

Тижнів через два, скориставши із того, що увечері половину в'язнів із нашої камери відправили до в'язниці і підлога була вільна від сплячих, — я став у ночі, щоби „розімняті трохи кості“.

Не вспів два рази перейти по камері, як Арбузов, просунувши у визірку револьвера, став „запрошувати“, щоби я ліг. Не звертаю на нього уваги. Розлючений дозорець, загнувши семиповерхового матюка — став відмикати камеру.

— Я тебе зараз покладу!!!

В ту хвилю, мене чомусь обхопила така лютъ, що потім я задумався, чи на правду вже не „дурию“.

Поки він відмикав колодку, я схопивши з кута смердячого, до половини заповненого „кібля“ — стаю з ним за стіну коло дверей.

Як тільки дозорець став на порозі — я, перевернувшись кіблія у повітрі — одягаю його йому на голову, обливши з голови до стіп „змістом“.

Вистріливши із револьвера в стелю — Арбузов вискочив на коридор і затріснув двері.

Було чути як відпльовувався і лаявся. Потім побіг до виходу. За кілька хвилин до камери зашli з червоноармійцями вартовий командант Раскін і відповідальний вартовий по ГПУ — уповноважнений економ-групи Едлін, — серйозний і „ліберальний“, як на чекіста, жидок.

Після „дискусії“ з Добровльським, який почав вичитувати чекістам „нотацію“, що вони незаконно поводяться із хворими, — Едлін наказав

ізолювати мене до 5 камери. (Якименко тоді вже був відсланий до психлічниці).

По дорозі, весь мокрий ще Арбузов, розмахнувся, щоби вдарити мене по лиці. Та Едлін стримав його за руку.

— Не смій бити, бо „справу пришию“. І не перешкаджай йому. Найходить по камері, як хоче.

У 5-ї камері роблю собі „сatisfакцію“ і ходжу з кута в кут до ранку.

Арбузов тихенько підглядає в дірочку, але я, стримуючи бажання дати йому „дулю“, удаю, що не помічаю цього.

Зрештою, бігати по камері приходилося не тільки для „приємності“.. Не дивлячися на те, що був кінець листопаду з досить сильними морозами, ГПУ в тюрпі не палило. В переповнених загальніх камерах і так було душно. Але в одиночці з побитими шибами, при 5—6 степенях морозу — довго влежати було годі, та ще в одному літньому вбранні.

На другий день перед полуднем, коли я втомившися, солодко спав на голому тапчані без жадної постелі і накриття, мене розбудив дозорець Котельников.

— Ходім зо мною.

Коло ганку стояла запряжена бричка. На передньому сидінні мадяр Сабо з карабіном. Коло брички вартовий комендант з пакетом у руці.

Коли мене, вдягнувши у шинелю, посадили на задне сидіння, комендант віддав Котельникову пакет.

— Це віддаш до контори. Та гляди — як би захотів по дорозі тікати — стріляй на місці.

Котельников сів поруч Сабо і напів обернувшись, направив на мене револьвера: Рушай!

Серце радісно стиснулося: До тюрми, чи псіхлічниці? Й одно й друге було таке бажане! Виїжджаємо на головну вулицю і повертаємо направо. До лічниці. Перша думка — тікати по дорозі. Конвой смішно малий, та ще й один із „хранителів“ — занятий віжками. Використати хвилину, коли Котельников гляне вперед — вихопити йому з руки револьвера і скакати з брички.

Оглядаю вулицю. По хідниках часто переходять військові із револьверами, міліціонери... Єдина шанса на успіх — це якби перескочити відразу котрийсь із високих парканів між будівлями. Але чую себе таким виснаженим і в'ялим, що наперед передбачаю висліди такого „бігу з перепонами“.

Виїжджаємо на край міста. З правої сторони видніються високі сосни „цвінтаря на Калічу“.

Чи вдасться його „обминути“, чи прийдеться таки лежати десь поруч із Хмарою?...

Від міста до псіхлічниці — кілометер або півтора іхали полем. Тікати по відкритій місцевості нема ніякого розрахунку.

В почекальні лічниці, Котельников посадовив мене на лавку і передав через вартового санітаря пакет до лікаря.

Сиджу собі, схиливши голову з апатично-занімливим обличчям.

Через якої пів години, із кабінету вийшов

восьмидесятикалітній дідок у намашених дъогтем, простих селянських чоботях, у рябеньких перкальових штанах, з продраними колінами, в старенькому з домотканою селянського сукна каптані і в дешевенькій шапці, яка судячи по „лисинах“ служила йому вже років із тридцять.

Був це знаний на Україні психіатр, головний лікар і заступник директора найбільшої на Україні винницької псіхлічниці — доктор Дорошкевич. За царських часів він славився також своїми демократичними поглядами й одягом. Маючи рангу штатського генерала, до міністрів і губернаторів — він з'являвся приблизно в такому „однострою“, в якім стояв перед мною. Ордери, які він отримував за заслуги від царського уряду — носив завжди тільки в кишені, витягаючи їх звідти тільки при суперечці з якоюсь високою особою, щоби доказати, що він також має заслуги перед „атечеством“.

За часів большевизму прославився тим, що одверто, в очі представникам влади, називав їх — владою катів. Від „наслідків“ рятувала його відмежованість від політичного життя, особистий „фавор“ у наркомздрава Семашка, що високо цінів його як лікаря, та любов і пошана довколишнього „пролетаріату“ і персоналу лікарні, в тому числі комуністів та комсомольців.

Суворо насупивши лохматі сиві брови, Дорошкевич, хвилин із п'ять вдивлявся мовчкі в моє обличчя. Потім піdnіс мені голову за підборіддя.

— Ну, чого зажурився? Жінка може заміж пішла? — заговорив він по українськи суворим то-

ном, в якому відчувалися проте тепло-ласкаві нотки.

— Давайте його, товариш чи „гражданін“, як там величати треба, — до кабінету.

По дорозі, серце у мене „тріпалося“ як дев'ять літ назад перед першим боєм на фронті, та коли переступив поріг — забилося рівно і спокійно.

У кабінеті, окрім Дорошкевича, було ще і дві молоденькі студентки — практикантки, які так жалісно дивилися на мое обличчя, що аж мені стало їх жаль.

Почався перший психіяtrичний „допит“.

На деякі запитання не відповідаю, удаючи, що вони не знайшли „приймача“ у моїм мізку, на деякі оповідаю, як ГПУ хоче мене отруїти у камері, та „запевняю“, що десь під моїм черепом, сидить і не хоче звідти вилазити „пад-е-спань“, під спів якого чекісти розбивали голови Хмари і товаришів на коридорі тюрподу.

Зацікавивши цим, Дорошкевич став розпитувати, але Котельніков, рятуючи престіж ГПУ, а одночасно роблючи по своїй вологодській глупоті чималу прислугу й мені, відповів за мене сам.

— Та це гражданін доктор, йому все представляється, що когось розстрілюють на коридорі із співами... По цілих ночах про це у камері кричить... Видко така вже „болесть“ у нього...

Одна із студенток відвернулась, і схиливши на вікно, захліпала. (Як пізніше я довідався від неї самої — батька її розстріляло ГПУ у Житомірі, а мати від цього збожеволіла).

Дорошкевич суворо рухнув кілька разів бро-

вами, і попробувавши ще рефлекси та реакцію — сів писати акт.

Поки його переписували на машині, сидимо із Котельніковим на коридорі. Здогадуюся, що привезли мене тільки на комісію і заберуть назад до тюрподу.

Коли практиканка винесла папір і Котельніков став його перечитувати — непомітно, збоку, кидаю оком на кінець змісту.спираючися на повище, комісія знайшла, що в'язень Горський, завдяки моральним переживанням та слабому відживленню організму, захворів на розстройство умових здібностей у формі... — далі йшла назва хвороби по латині.

В грудях розлилося задоволення, яке переживає переможець. „Молодець, Юрко! Як на початок — дуже добре...“ — похвалюю сам себе і чую як душа заповнюється енергією й вірою в остаточну перемогу.

Коло брички, Котельніков якийсь час мнеться, потім витягає із під сидіння шнурок.

— Ти, товариш Горський, того... не сердься... Ти чоловік хворий, чорт тебе знає, що тобі в голову стрілити може... Я тобі ліпше зв'яжу руки... А то гляди, чого доброго, налякає тебе щось „із нутра“ — ти й пустишся тікати. То ми б тебе стріляли, а то вже так, руками тебе будемо ловити...

Сміючися „внутрі“ — даю йому руки. Пробувати тікати із зв'язаними руками — річ, у день, безнадійна. Зрештою, тепер маю час зачекати на відповідніші обставини.

Коло тюрподу зустрів нас Галіцький. Перегля-

нувши взятий у Котельнікова акт комісії — посміхнувся.

— Гмм... Дорошкевич... контрреволюція — контрреволюцію виручає... Покинь, товариш Горський, дурака валити — нас не обдуриш. Краще побалакаємо по душах — може до чогось добалакаємося. Тоді ще на волі побуваеш. А „кониками“ — життя собі не вирятуеш...

Дивлюся на нього тупим апатичним поглядом і нічого не відповідаю.

Злязочи з брички, непомітно слідкую за його поглядом і бачу, що він сумнівається, але на обидва боки.

Завівши мене до камери, дозорець забрав шинелю і замкнув двері.

Далі пішло все по старому. Притримував свою лінію „хвороби“, цокотів зубами від холоду та слухав „маршів“, яких вигравали порожні кишки.

За кілька днів справа з їжою трохи покращала, бо священик Dobровольський, притримуючись заповіді служення більшому, випросився у коменданта працювати в кухні замісць відісланого до в'язниці брудного й неохайногу куховара із бесарабських перебіжчиків. Двері моєї камери були проти дверей кухні. Через маленьку дірочку, яку ще давніше хтось просверлив чимось в куточку „фільтонки“, що через неї колись тікав отаман Хмара, — бачу як він „урядує“. Отець Іван передусім став приводити до порядку кухню. Засукавши за лікті рукави — вимив чисто підлогу, стіл, вишурував піском, ніколи не миті, відра й котел. При

роботі тихенько наспівував церковних пісень і молитов.

Часом було чути, як він „дискутував“ з одним чи другим дозорцем на тему чи існує Бог. Коли збитий його доводами з позиції чекіст, уживав як останнього аргументу — богохульного „матюка“ — Dobровольський лагідно називав його дурнем і міняв тему. Далі переконував він дозорців в тому, що я дійсно хворий і що зо мною треба „спеціально поводитися“. Засипав їх психіатричними виразами, які, здається, найбільше переконували — бо були незрозумілі. У висліді, всі свої функції, що до моєї камери (за винятком, звичайного ключа) дозорці переклали на нього, з чого я був дуже задоволений.

Роздобувши десь велику черепляну миску, отець Іван, частував мене що дня потрійною порцією пшонянки. Зупа при ньому стала не такою осоружною, бо по-перше, він вижебрував кожного разу у кладовщика трохи більше соли та олії, а по-друге, завів так, щоб стухле пшено видавалося по-переднього дня звечора. Переполоскавши його кілька разів, лишав наніч мокнути, щоби не так смерділо.

Часом він приносив мені щось із „передач“. Коли дозорець був занятий виводом в'язнів на двір — Dobровольський підносив засовку моєї визірки і шепотів мені „інструкції“ та тюрподні новини.

В сусідній, шостій камері, сидів зукраїнізований німець Василь Шмідт, якого пізніше розстріляли. Одного вечора перевели його до 4-ої камери,

залишивши шосту порожньою. Вночі грати вихідних дверей стукнули і до камери пройшла група людей. Пізнаю голос Галіцького, що тихенько давав якісь вказівки дозорцеві.

Коли чекісти вийшли — за стіною розляглися кроки приведеного. Полковник Дігтярів! Я добре запам'ятав важкий розмірний крок його ходу.

Арештували його з родиною, як я вже згадував, у Гусятині перед переходом кордону. Знайшли при йому сильно компромітуючі матеріали. До того ще обтяжили його положення своїми зізнаннями два московські артисти, яким він підготовив переход кордону, що теж були арештовані перед Збручем. Справа його грозила розстрілом. Але одного дня, ще в осені, тюрпопод був здивований несподіваним звільненням Дігтярева з родиною. Звільнини голосно, з виповненням формальностей на коридорі тюрпоподу.

Того дня я був на допиті у Галіцького і бачив на його столі пачку фотографічних відбиток із деяких документів. Для мене було ясним, що ті світлини призначенні для доручення комусь, хто має поїхати із певним завданням ГПУ за кордон.

Коли уночі, із восьмої камери я почув, що чекісти тихо привели до тюрпоподу і повели на гору схилипуючих дітей і дружину Дігтярева, то для мене стало ясним, що з тими „світлинами“ пойшав за кордон він, знаючи, що жінка й діти будуть знову арештовані (власне всі вони вільними не були, була переведена тільки комедія звільнення), як заложники, що своїм життям відповідатимуть за його поворот до ГПУ. Від того часу держали їх

захованими від усіх в одній із камер на горі, не випускаючи зовсім на двір.

Дігтярів після того раз вже з'являвся у тюрпоподі і побувши одну добу у першій камері — знову зник.

Я чомусь думав, що він не буде настільки наївний, щоби не з'орієнтуватися в положенні. Я за добре знав ГПУ, щоби не сумніватися, що воно по використанні розстріляє його. Чи він не повернеться ізза кордону, сказавши там правду, чи добрівально принесе ГПУ свою голову, — родині нічого вже він не міг допомогти. ГПУ тільки використовувало його любов до дітей, не збираючися звичайно виповнювати своїх обіцянок.

Цікаво було чи його ще на цей раз випустять за кордон чи вже примкнуть. Як що він за кордоном „відкрив карти“ і хтось допомагає йому закручувати голову ГПУ, — то можуть ще послати. Але довго це тягнутися не буде, бо Галіцький вже „набрався досвіду“ в таких справах. Схвилювання і нервові ходи Дігтярева по камерах не змовляли до ранку.

Раненько, як дозорець повів котрусів камеру на двір, під мою визірку підійшов з кухні Доброльський. Кажу йому, щоби улучив хвилину і побалакав через визірку з Дігтяревим. Треба йому порадити, щоби рятував принаймні своє життя. Дружину чи засудять чи ні, а дітей потримають якийсь час і звільнять. З часом зможе якось ізза кордону заопікуватися ними, чи перевезти їх до себе, а від того, що він доїздиться поки й розстріляють, їм користі не буде.

Дігтярів очевидно приняв Добровольського за агента ГПУ і розмовляти з ним не захотів.

Коло 8 години Арбузов замкнув Добровольського в кухні на колодку і перевірив чи щільно засунені візірки у дверях камер. Припадаю до своєї дірочки у дверях і бачу, як до шостої камери пройшли Ліплевський, Галіцький і якийсь військовий, очевидно представник „разведупра“ (управа військової розвідки). Пробули там майже до обіду. По їх відході прийшов до 6-ої камери Наг, що ніс папір, ручку і чорнило та прибори до креслення. Пізно увечері Дігтярева повели на гору. Почувся ледви чутний плач дитини. Пішов на побачення з родиною. Коло півночі за ним прийшов фельдегер. Старий знову поїхав за кордон, щоби... більше вже не повернутися. (Родину його тримали в тюрпіді до весни. Коли дружина та менша дівчинка Вітя важко захворіли, — їх звільнили, віддавши під „опіку“ агента ГПУ, винницького адвоката Ціолковського та залишили у спокою до 1928 р.).

Другого вечора до 6 камери привезли із в'язниці аж одинадцять смертників, які, коли їх стали забирати до гаражу, підняли страшний галас і боротьбу. Було чутно, як чекісти, працюючи кольбами рушниць, витягали їх по одному із камер. „Церемонія“ розтяглася на добрих півтори години.

Одного вечора до сьомої камери привезли смертницю. Проходячи коло моїх дверей, вона з риданням зверталася до чекістів:

— За що ви мене вбиваєте? Я ж підписала

все, бо ж ви казали, що за це звільните мене. Як не жаль вам мене — то хоч дитину свою пожалійте!“

По голосі я догадався, що це молоденька гарна дівчина із Сніткова — Маня Маєвська, яку я знав із Галичини. В 1922 році вона втекла за кордон з партизанським відділом Евгена Овчарука, і вже в 1924 році повернулася нелегально додому.

Після арешту, ГПУ заплутало її в справу, у якій, як я добре знав, вона була невинною. Наївна дівчина робила їй підписувала все, що їй казали і заплатила за те життям.

Свого часу вона сиділа сама у сьомій камері.

Вечерами, після перевірки, до її одночки часто заходив уповноважений Кро Наг залишаючися там по дві-три години. Дозорець в цей час „делікатно“ перебував на ганку. Стероризована дівчина довірливо приймала його обіцянки про звільнення й... одруження, і не опиралася його „ласкам“.

Потім її перевезли до в'язниці. А оце привезли засудженою до розстрілу і посадовили до тієї самої камери.

Зо дві годині із сьомої камери розносився по тюрпіді розлучливий плач. Коли прийшли забирати її до гаражу — плач обірвався. Припавши до дірочки бачу як Сабо і Котельников на руках пронесли зомлілу Маню до виходу.

Пізніше, вже у в'язниці, я довідався про деякі „пікантні“ подробиці.

Коли Маня була вже засуджена надзвичайною сесією до розстрілу, в'язничний лікар Зейфман ствердив, що вона вагітна. Тому, що за совітським законом, розстріл вагітної жінки відклада-

ється до уродження дитини — довів про це до відома прокурора.

Приїхав прокурор Сталов і почувши, що (за твердженням лікаря) початок вагітності припадає на час, коли Маня була суворо ізольована в ГПУ іронічно заявив, що вона там „від Божого духа“ не завагітніла та, що лікар помилюється. Лікарі зосталися тільки прикусити язик й мовчати.

Незабаром в тюрпіді з'явилося кілька нових арештованих — католицьких ксьондзів.

На допити їх брали переважно коло півночі і до камер вони верталися звичайно ранком. Один із них сидів у четвертій камері разом із Добровольським, бо одиночок на всіх не вистарчало. Добровольський, розговорившися із ним, при нагоді передав мені в чому справа. Арештували майже всіх ксьондзів, які ще досі не попали на Соловки і примушують їх, щоби вони дали свої підписи під відкритим листом полтавського ксьондза Федуковіча до Папи Римського.

Не витримавши моральних тортурів в арештах ГПУ, Федуковіч написав, чи власне підписав виготовленого в ГПУ листа до Папи, в якому від імені католицького духовенства протестував, що генеральний штаб сусідньої держави, нібито через вище духовне начальство, що перебуває за кордоном, примушує католицький клер провадити підпольну політичну працю на користь тієї держави. В тому листі Федуковіч (чи власне автор — чекіст) пояснював свій вчинок тим, що накази із за кордону займатися нелегальними політичними

справами, відривають ксьондзів від душпастирських обов'язків та спричиняють переслідування совітською владою католицької релігії. Підкresлював, що робить це йдучи за голосом свого сумління без найменшої пресії з боку совітської влади.

Що деякі католицькі ксьондзи-поляки провадили під виглядом релігійних організацій виховно-організаційну національну працю — це був факт. Ale, що вони робили те із власної ініціативи, часто всупереч інструкціям свого духовного начальства, — це теж був безперечний, добре знаний ГПУ факт.

Вся „таємниця“ справи заключалася в тому, що у той час (1924—25 роки) большевики повели „генеральний наступ“ на католицьку церкву, що так же само, як і українська автокефальна, спираючись на національні засади — була куди сильнішою й більше відпорною, ніж московське „старо“ та „живо-церковне“ православіє на Україні. Української церкви під той час большевики ще не руйнували, використовуючи її часово як руйнуючий чинник супроти „Тихонівської“ — старо-московської. Вдарили по ній тільки похопивши, що вона, руйнувачи, не руйнувалася сама в боротьбі, як сподівалися комуністи, а стала могутнім чинником поширення національної свідомості й організації національних сил в Україні.

Арештуючи й висилаючи на північ ксьондзів та замикаючи костели — ГПУ зустрілося з інтервенціями консульятів деяких держав, у яких католицька релігія була найбільше поширенна.

Треба було на міжнародній арені поставити справу так, щоби виглядало, що католицька церква сама дає привід для переслідування (не релігії — а осіб!) і на совітському „екрані“ з'явився лист ксьондза Федуковіча, що був видрукуваний в офіційних органах совітського уряду.

Сам Федуковіч, звільнений з під арешту, в цей час вже спалив себе живцем у Бердичеві, караючи себе за хвилю слабости, але всіх арештованих ксьондзів ГПУ, не перебираючи в засобах, примушувало давати свої „добровільні“, „з власної спонуки“ підписи під тим листом.

Щоби налякати арештованого ксьондза, що він дійсно має якусь „справу“ — ГПУ часто перед тим підсидало на їх приходства своїх провокаторів, що видаючи себе за польських підпольників в скрутному становищі, — просили хвилевого притулку чи матеріяльної допомоги*).

До інших ГПУ підсидало своїх агенток — молодих дівчат (із польськ-комсомолок), а то й мужчин, які поживши під тим чи іншим заподіянням якийсь час у ксьондза, — „робили зажалення“, що

*) Винницького ксьондза Левінського провокував таким способом під час сповіді поляк провокатор ГПУ Кароль Шиманський, але старий ксьондз „зорієнтувавши“ — вигнав його прилюдно з костелу. До речі цей самий Кароль Ш-ий, ставши „Кирилом“ — „борцем за українську справу“, по виході із в'язниці в Тернополі, обходив у 1933 році українських духовних достойників у Львові від Митрополита Шептицького почавши, і збирав до альбому їх підписи, а до кишені гроші.

він їх знасилував, чи використовуючи їх „безпомічне положення“ — примушував до неморальних чинів. Тоді ксьондзові, хоч він і почував себе невинним, — ГПУ пропонувало: або він підпишеться під заявою Федуковіча, або йому улаштують прилюдний суд „із забезпеченим доказанням вини“, з публікацією в газетах, що для нього рівнозначне моральній смерті.

У сьомій одиночці сидів відокремлено чорно-острівський ксьондз Ноносвський, якого я знов з ви-
ду ще до арешту. Його притримували на допитах цілі ночі. Видно не здавався. Одного вечору за ним прийшла співробітниця Кро — полька Геля — без-
гранично вульгарне соторіння. Коли Арбузов випустив Ноносвського із камери, чую як вона кла-
нувшись замком „Мавзера“ й вульгарно виляявши
— пропонує йому йти вперед і не оглядатися. Ар-
бузов задоволено засміявся.

— Дивися, Леночка, на дворі темно... Щоб він тебе по дорозі... (слідує цинічне „припущення“). Бач, який огер!

„Леночка“ відповіла не менш цинічно. При-
павши оком до дірочки бачу, як старий, солідний
ксyonдз, високо піднісши голову, презирливо сти-
снувши уста, пройшов до виходу.

На другий вечір до моєї камери несподівано посадили ще одного. Був це ксьондз із с. Війтів-
вець Антоній Келюс. До того часу ГПУ тримало його кілька днів у якомусь темному закамаркові в центральнім будинку.

Він був надзвичайно поденервований. Довго молився, часом у задумі балакав щось сам до себе.

Мое мовчазне товариство не впливало звичайно заспокоююче.

На другий день, коли ксьондз повернувся із кількахвилинної прохідки по дворі, я з його поглядів на мене здогадався, що Арбузов сказав йому, що я — „божевільний“. Але приглядаючися до поведінки Келюса, я бачив, що йому дійсно небагато бракувало до божевілля.

Того самого вечора до нас посадили ще й смертника, старого сивого молдавана Білецького, якого привезли із в'язниці на розстріл. Дідуган ніяк не хотів вірити, що його сьогодні вже розстріляють і присікався то до мене, то до ксьондза з найвними розпучливими запитаннями. Засудили його на кару смерти за те, що він переносив із Румунії і продавав священикам ладан, якого в большевії годі було дістати. Одна із пачок відібраного в нього ладану, була загорнута в якусь стару відозву закордонної організації московських монархістів і цього було досить для засуду. Коли Білецький нарешті переконав сам себе, що його таки вб'ють незабаром, попросив ксьондза, щоб той розв'язав йому руки, бо він хоче помолитися. Коли ж Келюс із плачем став розплутувати тремкими руками дріт, у визірку просунулася люфа Арбузового револьвера. Дозорець наказав смертників сісти в куті і не підійматися. Коли, десь по одинадцятій годині, прийшли за ним, Білецький якось дивно почорнів на лиці й мовчки пішов, заплітаючи ногами.

Ксьондза ця сцена прибила зовсім, а тут від-

разу же прийшов уповноважений Наг і забрав його на допит.

Для мене було ясно, що посадовили його в одиночку з „божевільним“ і тримали цілий вечір у камері смертника, щоби пограти йому на нервах і привести до психічного стану потрібного для підписання „листа Федуковіча“.

Коли ксьондз після півночі вернувся до камери, я побачив, що з ним зовсім зло. Він став виявляти справедливі об'яви помішання розсудку.

Переконавшися, що дозорець вийшов на ганок — я тихенько забалакав до Келюса, щоби трохи заспокоїти його.

Він зрадів і припав до мене. Плутаючи думки, став вилівати все, що гнітило йому душу.

ГПУ давно вже пропонувало йому, щоби він став тайним агентом і давав матеріали на своїх колег. Потім стало вимагати, щоби дав свій підпис під листом Федуковіча.

Коли він відмовився, залишили його на якийсь час у спокою.

Тим часом у нього загостював артист співак Чужбінін. З тиждень тому, Келюса арештували й показали йому в ГПУ протокол зізнань Чужбініна, що ксьондз жив із ним тай із своїм органістом, молодим хлопцем Ясьом — як... із жінками. До „протоколу“ була пришиплена пачка порнографічних знімок, що їх нібито знайшли при обшуку в помешкані ксьондза.

Запропонували йому знову щоби підписався під листом Федуковіча, — інакше все це буде опубліковане в пресі.

Спростовувати їй публично оправдуватися ксьондз не мав би найменшої змоги. Всежтаки він відмовився і став вимагати конfrontації з Чужбініном і Ясьом. Та це все ж умови арешту (перед тим залякували, що вночі застрілять і ніхто знати не буде) сильно вдарили добросердечного і слабохарактерного ксьондза по нервахах. Яся ГПУ теж арештувало і у ті дні держало у льоху під тюрподом. Той льох, з болотом замість долівки та масою голодних щурів — не одного вже примусив „призватися“ у чому тільки ГПУ хотіло.

Сьогодні Келюсові показали на допиті протокол підписаний Ясьом у якому той говорив те, що й Чужбінін. Ксьондз, що був вже напівбожевільний — підписався під листом Федуковіча.

На другий день ксьондза звільнili. Зустрівся я з ним, незадовго перед його смертю, у винницькій психіяtrичній лічниці — та про це пізніше.

З того часу до моєї камери часто садовили привезених із тюрми смертників, та це не робило вже на мене великого враження.

Коли за вікном почало весніти — Харченко приніс папірець, що моя справа передається прокуророві і запропонував підписатися, що мені про те об'явлено. Відвернувшись на тапчані до стіни, не звертаю на нього ніякої уваги. Посердившися трохи — пішов ні з чим, написавши, що я в присутності дозорця відмовився підписати. Звичайно, коли справа йшла до прокурора, в'язня переводили з тюрподу до в'язниці. Мене надалі тримали в тюрподі. Очевидно ГПУ рішило розстріляти по надзвичайній сесії, залишивши на боці мою „психічну

хворобу“. За всяку ціну треба ж тепер, поки не пізно, добитися, щоби відправили до в'язниці. Але — як?

Коли хтось із в'язнів тюрподу захворів важко — його відправляли на лікування до в'язничної лікарні, бо лікар при ГПУ мав тільки засоби першої допомоги.

По ходу своєї „психічної хвороби“ відмовляюся кілька днів від їжі, щоби виснажити себе і „нallyкати“ ГПУ можливістю голодової смерті, як-що не буде пристосоване штучне відживлення, для чого мусіли б відправити до в'язничної лікарні.

Та чекістів це „не зворушує“, а виснажувати себе до кінця — нема сенсу. Треба шукати іншого способу.

Під кінець зими я сильно перестудився у холодній камері. Кашляв, у грудях хріпіло на всі голоси. У голову вскоцила маленька ідея, яка може найбільше спричинилася до того, що я не досидів у тюрподі до розстрілу.

Витягнувши із розбитої шибки вузенький, довгий відламок шкла, запхав його гострий кінець собі в горло і зробив там глибокий поріз. При кожному віддихові вискачував із горла струмок крові. Зробив це незадовго перед тим, коли дозорець мав відмикати камеру, щоби подати обід. Наливши досить крові коло тапчана на долівку, лягаю й удаю, що вже наполовину мертвий.

Відімкнувши камеру й побачивши мене, Котельников побіг за діжурним по ГПУ. За кілька хвилин прийшов діжурний, а небавом по його відході прийшли: Галіцький, Харченко й лікар.

Лікар розщіпнувши сорочку, приклав до грудей слухавку. „Грало“ в них як не треба краще! До того, кров попадаючи при диханні в легені, викликала кашель, що подразнював поріз. Кров плила далі. Помацавши живчика і глянувши на обличчя, яке зрештою, після кількаденної голодівки виглядало напевно не краще, ніж у сухітника перед смертю, — лікар безпомічно розвів руками.

— Треба льоду... Треба кровоспинуючого застрику... Словом треба лікарні.

Галіцький повернувся до дверей.

— Ходімте товариши.

Чую, що вийшовши за двері, стали всі коло них. Напружую слух.

— Що з ним? — питає тихо Галіцький.

— У нього, — таємничо картавить лікар-жидок, — лопнула в легенях артерія... Остання стадія сухот... Капут!.. Може до ранку доживе ще, а може за годину-две кінчиться...

Якийсь час панувала мовчанка. Потім Галіцький:

— Скажи, Харченко, Сабові, щоб зараз же запріг коні. А ти тим часом виготов перечислення його за в'язницею і відправ до її лікарні. Най собі там здохне, по якого черта будемо з актами вowitzися...

Серце радісно здрігнулося. Ще „повоюєм“!..

Через годину я лежав у тюремній лікарні і симпатична сестра, знайома ще з минулого побуту у в'язниці, клала мені на груди зовсім непотрібний там лід.

Кінець першої книжки.

Наступною буде книжка:

„Між живими трупами“

(із здоровим розумом — серед божевільних. Відзеркалення економічної та національної політики московського большевизму в психічних захоруваннях українських інтелігентів і селян. Ліквідація „непу“, „соціалістичний наступ“, індустріалізація“ та „колективізація“ — через призму тюрми і лічниці для божевільних).

Час виходу книжки із друку — буде залежати від того, як скоро пришлють гроши за „У ворожому таборі“ кольпортери та особи, що їм книжка висилається.

Замовляти чеками П. К. О. із допискою „Укр. коопер. банк Дністер у Львові“ к. № 143.961, вкладка ч. 17392. На чеку зазначити на що висилаються гроши. Поштова адреса: Львів, Ринок ч. 5. м. 7. Юрію Лісовському.

Ціна одної книжки 2 зол. З пересилкою 2,25 зол. Кольпортери мають на одному примірникові знижки 40 грошей — при замовленні не менше 5 примірників. Кольпортери, що пришлють гроши наперед, або заобов'яжуться при замовленні заплатити при відборі пачки із пошти — мають знижки 60 грошей на примірникові, т. з. за 5 книжок — платити тільки 7 золотих.

(До кольпортерів „Холодного Яру“ — на наступній сторінці).

НЕБАВОМ ВИЙДЕ
ДРУГИЙ НАКЛАД ПЕРШОЇ ЧАСТИНИ КНИЖКИ

Холодний Яр

До оголошення про це у пресі — проситься нових замовлень не слати, бо наклад вичерпаний.

Кольпортерам, які до цвого часу не прислали грошей за першу частину „Холодного Яру“ посилається тільки один примірник „У ворожому таборі“ і в останнє нагадується, щоб до 1 квітня вислали гроші на вкладку ч. 16981, або звернули книжки: вони потрібні. За пересилку залишити собі один примірник, або завідомити і значки будуть вислані. Коли хтось взяв у кольпортера книжку, а заплатити не хоче — проситься подати його прізвище й адресу. Прізвища кольпортерів, що книжки продали, а грошей за них не лічать потрібним прислати — будуть видрукувані в кінці II частини „Холодного Яру“ та окремим оголошенням у пресі.

ВСІМ КОЛЬПОРТЕРАМ, ЯКІ СВОЄЮ ПРАЦЕЮ СПРИЧИНІЛИСЯ ДО РОЗПОВСЮДЖЕННЯ КНИЖКИ ТА СУМЛІННО РОЗРАХУВАЛИСЯ — СЕРДЕЧНА ПОДЯКА.

ДВА ТОМИ 'ХОЛОДНИЙ ЯР' замовте у ГОВЕРЛІ лише за \$6.50 !!

ДОСІ ДРУКОМ ПОЯВИЛИСЯ ТАКІ ПРАЦІ АВТОРСТВА МИКОЛА СИДОРА ЧАРТОРИЙСЬКОГО :

1. Микола Сидор: Конфуцій і виховання Далекого Сходу, Тернопіль, 1942 р. Сторін 72(вичерпана)
2. English Grammar , by Prof. N. Sydor , Karlsfeld-Munich , 1946
3. A Little Story Book , by Prof. N. Sydor Karlsfeld-Munich , 1946 .
4. Easy Method to Learn the English Language (Complete Cours) . Linden-Aufhof , 1945 , pp. 167.
5. М.С.Чарторийський: Інтер Арма,поезії,Н.Й.1949.
6. Д-р М.Сидор: Шлях до Городельської Унії.... Нью Йорк Мюнхен, 1951. Сторін 156 .
7. М.С.Чарторийський: Від Сяну по Крим,спомини,Н.Й., 1951, СТОрін 228.
8. М.С.Чарторийський: Ліля й Славко, казка,Н.Й.1956,
9. М.С.Чарторийський: Бурчик,Мурчик,Гавчик-Нявшчик , казка, Н. Йорк,1957.
10. М.С.Ч.: Що читати нашим дітям? Н.Йорк, 1958.
11. М.С.Чарторийський: Між молотом і ковадлом.Спомини 1942-1945(Причинки до Історії УПА).Н.Й.1970.
12. М.С.Чарторийський: Весільні звичаї українського народу(Етнографічний нарис).Н.Й.1970/1971.
13. BEGINNING LESSONS in UKRAINIAN , by N. I. Sarten. New York, 1968 , pp. 104
14. М.С.Чарторийський: ПРОБЛЕМИ УСПІШНОГО ВИХОВАННЯ. Нью Йорк,1971, ст.172.
15. М.С.Чарторийський: На Зеленій Лемківщині, спомини з Легіону (в підготові до друку), і інші.

ADDITIONAL INFORMATION
ABOUT THE AUTHOR AND THE BOOK

JOSEPH D. COOPER, JR., is a former
professor of history at the University of
Massachusetts, Lowell, where he taught
American history and literature. He has
published numerous articles and essays on
such topics as the American Revolution,
the Civil War, and the Gilded Age.
He is also the author of *The American
Revolution: A History*, *Lincoln and the
Civil War*, *Reconstruction: The Politics of
Race and Reunion*, and *John Brown's War*.
He currently resides in New Hampshire.

